كان ذلك جابرا لكل صلوة فائتة

قد افلح المؤمنون الذين هم فی صلاتهم خاشعون

قال علیه السلام اسکنوا فی الصلواة رواه مسلم الحمد لله و المنه
بفضل ایزد تعالی شانه این استفتا بتحقیق عمیق و تدقیق از کتب اخبار و
المسمی به

بحسب فرمائش و امداد جناب ولایت مآب قدوة السالکین عارف وحید و فرید
مولینا الحاج حضرت شیخ محمد سعید سلمه الله المجید نقشبندی ساکن لوآری شریف
زاد و در حیته تالیف مسکین محمد مرید محی الدین الحنفی القادری الغفوری الپشاوری عفی عنه

در مطبع مخدومی و مرتضوی واقع بمبئی مطبوع گردید

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ العزیز الغفار الکریم الستار الغافر الذی عفر ذنوب المذنبین بالتوبۃ والاستغفار ونشہد ان لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ الملک الجبار ونشہد ان محمداً عبدہ ورسولہ المصطفیٰ المختار صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلی آلہ واصحابہ الاخیار وامرنا بالصلوۃ علی الخشوع والخضوع والسکینۃ والوقار بعد از حمد و درود میگوید بندۂ غفور ودود اضعف عباد رب المعبود خاکسار بمقدار ذرّہ وار گنہگار مسکین محمد مرید محی الدین حنفی قادری غفوری نوشہری پشاوری عفا اللہ عنہ التماس بخدمت شریف حضرات اہل اسلام از خواص وعوام آنکہ درمیان مشایخ وعلماء اختلاف کثیر افتادہ است درمسئلہ اشارہ سبابہ در وقت خواندن تشہد درحین اشہد ان لا الہ الا اللہ بعضی میگویند کہ سنت است و در ترک سنت خوف کفر است وبعضی میگویند کہ حرام ومکروہ است وقذف در مابین جاری است واین بلاء عظیم است وبعضی از عنایات کنندہ گان ومحبان گفتند کہ درین مسئلہ چیزی باید نوشت تا کہ فریقین از عناد وقذف دست بردار شوند ونجات یابند ورجوع باصل کتب وروایات کنند وعمل نمایند بنابرین استفتا تحریر شدہ کہ از نظر مہر مظہر حضرات اخوان کرام خواہد گذشت ونامیدہ شد این استفتا بہ تحفۃ الاخیار فی بیان الصلوۃ علی السکون والوقار باید دانست نامہای آن کتب کہ اشارہ سبابہ را در نماز سنت ومستحب گفتہ اند وآن

کتب کہ از بیان اشارہ سبابہ سکوت کردہ اند وآن کتب کہ روایت سبابہ را ممنوع
گفتہ اند ہمہ را تحریر کردہ ام آنچہ موجود بودند کہ از انظار ناظرین بگذرد وتحقاق
را از دست نباید داد. این ست نامہای کتب کہ دران ثبوت اشارہ در نماز کردہ اند
سنت ومستحب گفتہ اند بروایات مختلفہ موطا امام محمد محیط السرخسی فتاوی ظہیریہ
شرح وقایہ کبری منیۃ المصلی در المختار رد المحتار طحطاوی علی الدر المختار تحقیقات النقایہ
کفایہ فتح القدیر شرح منیہ ابراہیم حلبی شرح سفر السعادت فیض صمدانی شرح کیدانی صحیح
سنن الترمذی فتاوی برہنہ طریقہ محمدیہ کنز العباد. اسامی آن کتب کہ اصلا مسئلہ
اشارہ سبابہ را ذکر نکردہ اند نہ ثبوت ونہ عدم آن این ست توضیح تلویح نور الانوار
حسامی شاشی ہدایہ فتاوی قاضیخان کنز الدقائق قدوری جواہر منیفہ مسکین شرح
کنز الدقائق ارشاد الطالبین واسامی آن کتب کہ اشارہ سبابہ را در نماز از مذہب
حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ گفتہ اند. سند الاسلام شرح الیاس سراج الہدایہ
مسلک المتقین مخزن فی لفظ افغانی. واسامی آن کتب کہ منع کردہ اند اشارہ سبابہ را
در نماز این ست تجنیس والمزید مختارات النوازل فتاوی عالمگیری خزانۃ المفتین مسلک
المتقین تصنیف اللہ یار بخاری فتاوی سراجیہ فتاوی غرائب برجندی شرح مختصر
فتاوی معصومیہ حدیقۃ الندیہ شرح طریقہ محمدیہ ترغیب الصلوۃ صلوۃ مسعودی
مجموعہ خانی مجموعہ سلطانی قرآن خوانی شمنی خلاصہ کیدانی خلاصہ جدیدہ منیۃ المفتی
حضرات القدس مکتوبات امام ربانی محک الطالبین مواہب الرحمن کنوز الحقائق
طحاوی معانی الآثار خزانۃ الروایات ملفوظات شاہ صفا دہلی انہار اربعہ عقائد المسلمین
تبیین شرح کنز الدقائق مضمرات سراج الوہاج والوالجیہ خلاصۃ الکبری عمدۃ الفتاوی
مغنی محیط القاضی تاتارخانیہ عتابیہ غیاثیہ خزانۃ الکبری غور الاذکار شرح
کافوری قاعدی زاہدی قنیۃ المنیۃ کافی ذخیرہ شرح النقایہ بحر الفتاوی

عن رسول الله صلوة الله تعالى عليه وعلى آله واصحابه واطباعه وسلم انه قال من قضى خمس صلوات في آخر يوم الجمعة في شهر رمضان

قال من قضى خمس صلوات من الفرائض في آخر يوم الجمعة من شهر رمضان كان جبرة لكل صلوة فائتة في عمره الى سبعين سنة ... من الصلوة ... لسنن ... البخاري ...

طوالع الانوار ابن عبد الحکیم سیالکوٹی۔ وسوای این کتب ہم خواہد بود کہ نفی و اثبات کردہ باشند لکن از نظر من حقیر سراپا تقصیر نگذشتہ اند فقط بعون عنایت خداوندی جل شانہ کہ اصل استفتا تحفۃ الاخیار تحریر کردہ ام این است

بسم اللہ الرحمن الرحیم

سوال چہ میفرمایند علمای دین متین شرع مبین درین مسئلہ کہ انگشت سبابہ کہ آنرا مسبحہ میگویند در نماز در قعدتین در وقت خواندن التحیات در اشہد ان لا الہ الا اللہ برداشتن سنت موکدہ است یاز وائد یا نہ وکسیکہ میگوید کہ برداشتن انگشت سبابہ در نماز و در تشہد حرام است واین حرام از کدام قبیل است حرام مطلق است یا حرام ترجیحی است این سبابہ در نماز بعمل ارند یا نہ بیان فرمایند تاکہ ثواب یابند

بینوا و توجروا رحمکم اللہ تعالےٰ

الجواب ہو الموفق بالصواب تحقیق ہمین مسئلہ این است در باب اشارہ سبابہ کہ آنرا مسبحہ گویند درین باب احادیث وارد است وثابت است بطرق مختلفہ کیفیت معدوم تا زمان وفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وفعل آخر متیقن آنسرور علیہ الصلوٰۃ والسلام معلوم نیست نزد بعضی قبض جمیع اصابع است واشارہ بسبابہ است واین در مؤطا امام محمد رحمۃ اللہ علیہ است وعبارت این است اخبرنا مالک اخبرنا مسلم بن ابی مریم عن علی بن عبد الرحمن المغاوی انہ قال رآنی عبد اللہ بن عمر و انا عبث بالحصی فی الصلوٰۃ فلما انصرفت نہانی وقال اصنع کما کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یصنع فقلت کیف کان یصنع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یصنع قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا جلس فی الصلوٰۃ وضع کفہ الیمنیٰ علی فخذہ الیمنیٰ وقبض اصابعہ کلہا و اشار باصبعہ التی تلی الابہام و وضع کفہ الیسری علی فخذہ الیسری قال محمد و

در باب صلوٰۃ النفل نویت ان اصلی للہ تعالیٰ صلوٰۃ الفجر قضا ء اعنی متوجہا الی الکعبۃ

یصنع

یصنع رسول الله صلی الله علیه وسلم تاخذ وهو قول ابی حنیفة رحمة الله علیه انتهی کذا فی
الموطا امام محمد رحمه الله و در محیط السرخسی نیز آورده است قیل یشیر بالمسبحة عند قوله
اشهد ان لا اله الا الله و قد نص محمد فی کتاب المشیخة علی انه یشیر فقال حدثنا عن رسول الله
صلی الله علیه وسلم انه قال یفعل ذلک ای یشیر وقال یصنع یصنع رسول الله صلی الله
علیه وسلم وهذا قول ابی حنیفة رحمة الله علیه انتهی کذا فی محیط السرخسی و در فتاوی
ظهیریه آورده است که عقد کند خنصر و بنصر را و حلقه کند انگشت میانه را با ابهام
و اشاره کند بسبابه این است عبارت آن فانتهی الی قوله اشهد ان لا اله الا الله
هل یشیر بسبابته من یده الیمنی اختلف المشایخ فیه ثم کیف یصنع عند الاشارة حکی عن
الفقیه ابی جعفر رحمه الله انه قال یعقد الخنصر والبنصر ویحلق الوسطی مع الابهام ویشیر
بسبابته انتهی کذا فی فتاوی ظهیریه و جناب عمدة المحدثین شیخ عبد الحق الدهلوی رحمه الله در
شرح سفر السعادت آورده است که در اشاره کردن سبابه عدم قبض عقد است و
عبارت تام از شرح سفر السعادت اینست و چون در تشهد نشستی پای چپ را فرش
کردی و بران نشستی و پای راست را نصب کردی و دست راست را بر ران راست
نهادی بلکه هر دو دست را بر هر دو ران نهادی و در دست راست عقد پنجاه و سه
بانگشتان بگرفتی و صورت این عقد آنست که انگشتان را قبض کند مگر مسبحه که او را
بسط کند و طرف ابهام را نزد اسفل مسبحه بجانب کف دست نهد این چنین تفسیر کرده اند
علمای شافعیه عقد پنجاه و سه را و سند ایشان حدیث ابن عمر است که مسلم آورده و نزد
حنفیه عقد تسعین است و صورتش قبض خنصر و بنصر و بسط مسبحه و وضع ابهام ست بر اصبع
وسطی و این نیز در حدیث مسلم از عبد الله بن زبیر آمده و همچنین است مختار در مذهب احمد
و شافعی در قول قدیم و نزد مالک قبض جمیع اصابع ید یمنی و بسط سبابه و مر شافعیه را
در کیفیت تحلیق وجهی دیگر است و آن وضع انمله وسطی میان عقد تین ابهام و انگشت

مسبحه را در کلمه شهادت برداشتی و اشارت کردی بوحدانیت حق جل وعلا و باید که اشارت بجانب فوق نیفتد تا موہم بجہت نگردد و وقت اشارت نزد بعضے وقت تلفظ الا الله است و پیش بعضی نزد اتمام آن وقت تلفظ بکلمۂ الله ومشہور آنست که نزد نفی انگشت بردارد و نزد اثبات نهد و تحریک نکردے مسبحه را مراد تکریر تحریکہا وست نه رفع او و باین توجیه تطبیق باید هر دو روایت یحرکها ولا یحرکها مراد از اثبات تحریک رفع اصابع است و از نفی آن عدم تکریر تحریک چنانچه نزد بعض مالکیه است بدانکه عقد اصابع بیمنی بر کیفیت مذکوره و اشارت بسبابه در احادیث صحاح واقع شده و در جامع الاصول از کتب سته درین باب احادیث آورده است و در بعض احادیث ذکر عقد ست باشارت و در بعضے ذکر اشارت فقط و ہمین است مذہب ائمه حدیث و فقهای مجتہدین و کثیرے از صحابه و تابعین و گفته اند که حق آنست که مذہب امام ابوحنیفه و صاحبیه نیز ہمین است و متقدمین علمای حنفیه تصریح کرده اند بآن ولیکن در متاخرین ایشان خلافی درمیان آمده است و ما اگر احادیث را بتمام روایت کنیم سخن بتطویل انجامد بحمد الله آن در موضع خود مذکور است سخن از علمای مذہب بیاریم تا عامه را سود مند افتد شمنی گوید امام ابو یوسف در امالی ذکر کرده که قبض کند خنصر و انگشتی را که متصل است بدان و حلقه کند وسطے و ابہام را و اشارت کند بسبابه و امام محمد گفت که رسول خدا صلی الله علیه واله وسلم اشارت میکرد و آنچه آنحضرت کرده ما نیز کنیم و گفت ہمین است قول ابی حنیفه و ہم شمنی از ظہیریه آورده است که چون شروع کرد مصلی در تشہد پس رسید بقول اشہد ان لا اله الا الله آیا اشارت کند بسبابه یمنی اختلاف کرده اند مشایخ در وے پس چگونه کند نزد اشارت محکی از فقیه ابوجعفر آنست که قبض کند خنصر و بنصر را و تحلیق کند وسطے را با بہام و اشارت کند بسبابه در منیة المصلی گفته که مکروه است اشارت انتہی و در حواشی ہدایه از کفایه می نویسد که در محیط گفته است که بعضی گفته اند رفع سبابه

یمنی در تشهد از سنن ست نزد ابو حنیفه و محمد رحمهما الله و همچنین مرویست از ابو یوسف و علامه نجم الدین زاهد گفته که چون متفق ست روایت از اصحاب ما جمیعا در بودن اشارت سنت و از کوفیان و مدنیان همچنین آمده و کثیر است اخبار و آثار دران لاجرم عمل بدان اولی باشد انتهیٰ و شارح وقایه میگوید که عقد اشارت از اصحاب ما آمده است انتهیٰ و خالی از غرابتے نبود آنچه در شرح هدایه در باب بسط اصابع و نفی عقد میگوید که مرویست در حدیث وائل بن حجر و حال آنکه ابو داؤد و نسائی و دارمی و ابو یعلی و عبد الرزاق با روایات متعدده از وائل اشارت با تحلیق ابهام و وسطے روایت کرده اند و الله اعلم و شیخ امام عالم عامل اجل علی متقی رحمة الله علیه درین باب رساله جمع کرده و روایات فقهیه از مذهب حنفی با اختلافاتی که در آنها ست ذکر کرده و احادیث صحیحه آورده جانب اشارت را راجح ساخته است و فرموده که مشایخ ما مختلف اند در اثبات اشارت بمسبحه در تشهد وقت تهلیل جماعهٔ از ایشان بر انند که اشارت نکند و در منیه و واقعات و تجنیس و مختار النوازل و مضمرات و ولوالجی و فتاوی کبری گفته اند که فتوی بر عدم اشارت است و در خلاصة الفقها و خزانة المفتیین گفته که مختار همین ست و در ذخیره گفته که ظاهر روایت همین ست و تعلیل کرده اند این جماعه در نفی آن که درینجا زیادت فعلی ست که بدان احتیاج نیست پس ترک آن اولی باشد چه مبنائے نماز بر سکینه و وقار ست و درین فعل موافقت رفضه است پس اولی ترک آن باشد تحقیقاً للمخالفة و جماعهٔ دیگر گفته اند که آن مستحب است و حسن ست و سنت ست و مانند آن از الفاظی که دلالت بر قوت و رجحان دارند همین ست مروی از ائمهٔ ثلثه ما و رانیست مذهب شافعی و مالک و احمد و غیر ایشان از ائمهٔ اعصار و امصار و باین وارد است شده از صحاح اخبار و آثار و به تحقیق تنصیص کرده اند بدان مشایخ متقدمین و متاخرین و شیخ محقق ابن الهمام در شرح هدایه گفته که مروی از محمد در کیفیت اشارت آنست که قبض کند خنصر و انگشتی را که متصل باوست و تحلیق کند وسطے و ابهام را و استاده کند مسبحه را و مروی از ابی یوسف در امالی نیز همچنین است و این فرع تصحیح اشارت است و از بسیارے

از مشایخ آمده که اشارت نکنند و این خلاف روایت و درایت است چه مرویست از محمد که
این کیفیت اشارت قول ابی حنیفه است و مکروه است که اشارت کند بمسبحتین معا و منقول است
از حلوانی که ایستاده کند انگشت را نزد لا اله و نهد نزد الا الله تا رفع نفی باشد و وضع
اثبات انتهی و سغناقی گفته است که تخصیص کرده محمد بن یعنی اشارت بمسبحه در کتاب المشیخه
و روایت کرده در وی حدیث از حضرت پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم که مبکر داند آن الیسا
گفت ما نیز میکنیم آنچه پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم کرد و اخذ میکنیم بفعل وی
و اینست قول ابی حنیفه و در خانی گفته است که اشارت نزد قول لا اله الا الله احسن
است و روایت کرد آن را از ابی یوسف در املا ابن امیر حاج در شرح منیه و زاهدی
گفته که متفق است روایت از اصحاب ثلثه ما جمیعا که آن سنت است و همچنین از
مدنیین و کوفیین و کثیر است دران اخبار و آثار پس عمل بآن اولی باشد و نقل کرد
سروجی از صاحب حاوی و منیة المفتی و اجناس الناطفی و واقعات از اصحاب ما که عقد کند
خنصر و بنصر را و تحلیق کند وسطی و ابهام را و همین است که ذکر کرده است امام محمد در موطا
و گفته است که این قول ابی حنیفه است و در مختار النوازل که تصنیف صاحب هدایه است
گفته که اشارت نزد قول لا اله الا الله حسن است و در فتاوی مذکور است که اشارتی نیست
در نماز مگر نزد شهادت در تشهد و آن حسن است و در بعضی شرح نقایه مذکور است که مروی
از جمیع اصحاب ما آنست که سنت است و در تحفه گفته است که اشارت مستحب است و هو
الاصح و در ذخیره گفته است که بعضی گفته اند بر داشتن سبابه یمنی در تشهد از جمله سنن است
نزد ابی حنیفه و محمد و شافعی و در ظاهر اصول آنست که بر ندارد و همچنین روایت کرده
شده است از ابی یوسف انتهی و فرموده است که مغرور نگرداند ترا قول او در ظاهر
اصول و در ظاهر روایت زیرا که ظاهر گاهی بر خلاف مختار ائمه می باشد و در درر البحار
و شرح او مذکور است که ما اشارت نمیکنیم بسبابه نزد تهلیل و مفتی به نزد ما خلاف آنست یعنی

خلاف عدم اشارت که آن اشارت است بر کیفیت عقد ثلث و خمسین چنانکه شافعی و احمد گفته
و در محیط گفته است که سنت آنست که بر دارد نزد نفی و بنهد نزد اثبات و این قول ابی حنیفه
و محمد است و بسیار است درین معنی اخبار و آثار پس عمل بدان اولی باشد و چون ظاهر شد
بر تو ای منصف ازین روایات که تصریح کرده اند در بعضے ازان که آن صحیح ست یا اصح یا مفتی بہ
است و در بعض که آن سنت است یا مستحب یا حسن است ثبوت اشارة در تشهد وقت شهادت
پس بیشک عمل بدان اولی و احرے بود و چگونه نبود و حال آنکه موید ساخته اند انرا باحادیث
صحیحه وارده در اثبات آن قولاً و فعلاً این ترجمہ رساله مذکوره است و تطویل کلام درین مقام
از جهت آن کرده شد که اهل این دیار درین باب براه تعصب و تعسف روند و در نفی آن
مبالغه نمایند و حق خلاف آنست والله اعلم انتهی کلام الشیخ ع ویضع یدیه حال التشهد علی فخذیه
ویفرج اصابعه مبسوطة لا کل التفریج بذا عندنا وعند الشافعی یبسط اصابع الیسری ویقبض
اصابع الیمنی الا المسبحة وہل یشیر بالمسبحة عند الشهادة عندنا فیه اختلاف صحح فی الخلاصه
والبزازی انه لا یشیر وصحح شراح الهدایه انه یشیر وکذا فی الملتقط وغیره وصفتها ان یحلق من
یده الیمنی عند الشهادة الابهام والوسطے ویقبض البنصر والخنصر ویشیر بالمسبحة ویعقد ثلاثة وخمسین
بان یقبض الوسطی والبنصر والخنصر ویضع رأس ابهامه علی حرف مفصل الوسطی الاوسط ویرفع
الاصابع عند النفی ویضعها عند الاثبات ویکره ان یشیر بکلتا مسبحتیه انتهی کذا فی شرح منیة المصلی
لابراہیم الحلبی ویضع یمناه علی فخذه الیمنی ویسراه علی الیسری ویبسط اصابعه مفرجة قلیلا جاعلا اطرافها
عند رکبتیه والمراة تجلس متورکة ولا یاخذ الرکبة ہو الاصح لتتوجه القبلة ولا یشیر بسبابته عند
الشهادة وعلیه الفتوی کما فی الوالوالجیة والتجنیس وعمدة المفتی وعامة الفتاوی ولکن اما
صححه الشراح ولاسیما المتاخرون کالکمال والحلبی والبهنسی والباقانی وشیخ الاسلام الجد وغیرہم
انه یشیر لفعله علیه السلام ونسبوه لمحمد والامام رح بل فی متن درر البحار وشرحه عزر الاذکار
المفتی به عندنا انه یشیر باسطا اصابعه کلها وفی الشرنبلالیه عن البرہان الصحیح انه یشیر بمسبحته

صفحه ۱۶۳ ... مطبوعه

وحدها وبرفعها عند النفي ويضعها عند الاثبات واحترزنا بالصحيح عما قيل لا يشير لانه خلاف الدراية
والرواية وبقولنا بالمسبحة عما قيل يعقد عند الاشارة انتهى وفي العيني عن التحفة الاصح انها مستحبة
وفي المحيط سنة انتهى كذا في الدر المختار قوله وفي المحيط انها سنة يمكن التوفيق بانها غير موكدة انتهى
كذا في الطحطاوی علی الدر المختار بدانکه در رفع سبابه فعل آخر آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم
متیقن غیر معلوم است واز خلفاء الراشدین رضی اللہ تعالی عنہم روایت فعل آن نیامدہ است
عدم مرویست مثل جہر تسمیہ ورفع یدین را نکردہ اند بلکہ اخفاء تسمیہ وعدم رفع یدین
است ومعتاد ومعمول مذہب حنفیہ ہمین است وہمین دلیل است در ترک سبابہ واز
خلفاء راشدین بثبوت نرسیدہ است فعل آن واز عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہما عدم
مروی است ودر شرح طریقہ محمدیہ حدیقۃ الندیہ سیدنا عبد الغنی النابلسی رحمہ اللہ آوردہ
کہ ترک اشارہ اولی است ومولانا برہان الدین صاحب ہدایہ در تجنیس والمزید آوردہ است
کہ اشارہ سبابہ نکنند زیرا کہ مبنی صلوۃ بر سکون ووقار است ودر فتاوی غرائب آوردہ است
کہ صحیح ہمین است کہ برداشتن سبابہ حرام است از جہت عدم تعرف در ناسخ ومنسوخ ودر خلاصہ کیدانی
وخلاصہ جدیدہ وسند الاسلام ومجموعہ خانی ومسالک المتقین در محرمات آوردہ است ودر فتاوی
عالمگیری آوردہ است کہ برداشتن سبابہ مکروہ است وفتاوی عالمگیری باجماع علماء ہندوستان
در عہد اورنگ زیب بادشاہ شدہ است ودر فتاوی سراجیہ نیز مکروہ گفتہ ودر منیۃ المفتی مکروہ
آوردہ ودر قنیۃ المفتی نیز مکروہ گفتہ است ودر شمنی اشارہ سبابہ را مکروہ گفتہ است
وصاحب شمنی محدث است ودر محک الطالبین ناقل از مواہب الرحمن فی مذہب النعمان
آوردہ است کہ این فعل منہی عنہ است والیشان صوفی اللہ یار بخاری علیہ الرحمہ در مسالک المتقین
آوردہ کہ اشارہ سبابہ در مذہب حنفیہ رحمہ اللہ منہی است ودر مذہب شافعی رحمہ اللہ
سنت است در خزانۃ الروایات وخلاصۃ الکبری آوردہ است کہ مختار ہمین است کہ ترک
اشارہ سبابہ است در نماز ودر متون مثل قدوری وکنز الدقائق ومسکین شرح کنز الدقائق

صفحہ ۲۲۴ مطبوعہ نولکشور جلد اول

وفتاوی قاضیخان و در کتب اصول فقه مثل توضیح و تلویح و نور الانوار و حسامی و شاشی
اصلا ذکر این مسئلہ اشارہ نیست نہ عدم و نہ ثبوت و در کتب احادیث مسند امام ابوحنیفہ
مثل جواہر منیفہ نیز نیست ظاہرا معلوم میشود کہ از زوائد ہست و از اصول نیست
چنانچہ در طحطاوی حاشیہ در مختار آوردہ ہست قولہ و فی المحیط انہا سنتہ یمکن التوفیق
بانہا غیر موکدۃ تصریح شد زوائد بودن اشارہ سبابہ از عبارت طحطاوی و حضرت امام
ربانی قدس اللہ سرہ العزیز در مکتوبات شریف بشرح و بسط تام آوردہ ہست کہ اشارہ
سبابہ در نماز ممنوع ہست حرام و مکروہ و اضطراب رُوات پانزدہ قسم آوردہ است
بکدام عمل کردہ شود بنا بر این ترک اشارہ اولیٰ ہست و صاحب حضرات القدس مولانا
عبد الحکیم سیالکوٹی گفتہ ہر امری کہ در مابین حل و حرمت دائر گردد ترک آن اولیٰ ست
و در فتاوای معصومیہ کہ باجماع اہل بخارای شریف در عصر امیر کبیر امیر شاہمرادی مرحوم
و معصوم لقب اوشان ہست اشارہ سبابہ را منع کردہ ہست کہ نکنند و جناب علامۂ زمان
قاضی ثناء اللہ پانی پتی در مالابد آوردہ ہست در وقت خواندن تشہد عقد کند خنصر و
بنصر را و اشارہ کند بہ وسطی از چہار مذہب مرویست لیکن مشہور مذہب امام اعظم
رحمہ اللہ آنست کہ اشارہ نکند و روی انگشتان متوجہ قبلہ دارد و در قعدۂ اولیٰ
بر تشہد زیادہ نکند انتہٰی و در در مختار و شرح منیۃ المصلی آوردہ کہ صحیح در متون آنست
کہ اشارہ سبابہ نکنند در خلاصہ و فتاوی بزازی و فتوی برین ہست لیکن صحیح در شراح آنست
کہ اشارہ سبابہ مستحب ہست نزد متون شروح متروک ہست و دیگر جمع در میان سنت و بدعت
آید ترجیح جانب بدعت ہست و ترک کردن سنت زوائد مختلف اولیٰ ست ازین جہت کہ
احتراز از منہیات باشد و امام عبد الرؤف مناوی در کنوز الحقائق و امام ابوجعفر طحاوی
در معانی الآثار آوردہ ہست حدیث کہ مبنای نماز بر سکون و وقار ہست لقولہ علیہ السلام
اسکنوا فی الصلوٰۃ رواہ مسلم و فقہاء رحمہم اللہ تعالیٰ حدیث سکون را اخذ کردہ اند و حدیث

توجہ اصابعہ نحو القبلۃ یعنی روی انگشتان بطرف قبلہ باشد نیز اخذ کردہ اند بنا برین ممانعت
کردہ اند و در شرح الیاس وسند الاسلام آوردہ است کہ برداشتن انگشت سبابہ سنت است در
نزد امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ و در سراج الہدایۃ آوردہ است کہ روایات جواز سبابہ محمول اند
در ابتدائی اسلام و منسوخ اند بعد ازان روایت کردہ شدہ است از کرخی کہ گفت نظر کردم
من در کتب ناسخ و منسوخ از ابتدا الی انتہا یافتم از مذہب امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ و جناب
عمدۃ العارفین شیخ المشایخ حضرت شاہ عبد اللہ سید غلام علی صاحب المعروف بشاہ صاحب دہلوی
قدس اللہ سرہ العزیز در ملفوظات گفتہ اند کہ در نماز فرائض و سنت مؤکدہ انگشت سبابہ را
نبردارد و در نماز نوافل بردارد کہ عمل بہر دو روایت کردہ شود ہم بر احادیث و ہم بہ
قول فقہار حمہم اللہ علیہم اجمعین و در طوالع الانوار محشی در مختار شیخ محمد عابد محدث انصاری
مدنی سندی رحمہ اللہ آوردہ است از بیست و ہفت کتاب کہ اشارہ سبابہ ممنوع است
نزد فقہا و فقہار حمہم اللہ صاحب دیانت و حقیقت بودند این نبود کہ مردم را بلغزش اندازند
واز امر مستحسن ممانعت نمایند و باز دارند نزد این بزرگواران حدیث بصحت نرسیدہ است
و اضطراب در روایات و کیفیت دیدند امر زائد مخلل را ممنوع فرمودند و در محیط القاضی
البرہانی در جلد الثالث آوردہ است کہ کسیکہ اقرار نکند بہ بعضی انبیا علیہم السلام یا عیب
کند نبی را بچیزے یا راضی نباشد از سنت سنت ہائی پیغمبران علیہم السلام پس آنکہ بتحقیق
کافر ہست و عبارت محیط برہانی این ست نوع آخر فیما یعود الی الانبیا علیہم السلام و من
لم یقر ببعض الانبیا او عاب نبیا بشئی اولم یرض من سنن المرسلین فقد کفر انتہیٰ ہرگاہ
فقہار حمہم اللہ تعالےٰ درین جا حرام و مکروہ گفتہ باشند حکم مخالف باید کرد اعاذنا اللہ
من غایۃ الافراط والتفریط و عبارات کتب بحسب مسطور الذیل است بنظر انصاف و تعمق
ملاحظہ باید نمود و احقاق را از دست نباید داد نزد مسکین محمد مرید محی الدین حصہ اللہ
المزید العلم والیقین عفا اللہ عنہ این است کہ فقہار حمہم اللہ حدیث نہی را بیان نکردہ اند

نظر بطرق مختلفه کرده ممانعت نموده اند و محدثین رحمہم اللہ علیہم اجمعین تاریخ حدیث
را بیان نموده اند که این فعل بکدام وقت از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بظہور آمده
تاریخ معدوم است وکیفیت واحد نیست بلکه مختلف است و ہر یک صاحب مروی مدعی
صحت روایت خود است ازین تنقیص بگد گرمی آید ازین سبب ترک اشارۂ سبابہ
اولی است زیرا که سنت زوائد است و مضطرب وکیفیت آخر متیقن معدوم است لکن
در تمام عمر یکبار یا دو بار باید کرد از جهت مروی اگر سنت باشد روز جزا در وعید
من ترک سنتی لم تنله شفاعتی داخل نشود و این استفتا بر چند اقسام تحریر یافت القسم الاول
در بیان روایت که سبابه را در نماز نه بردارد و فتوی برین است سوال چون در حالت
قعده که باشهد ان لا اله الا الله برسد انگشت سبابه دست راست ایستاده کند یا نے
جواب نے وعلیه الفتوی انتهی کذا فی مجموعه سلطانی ٭ واصله ای رفع المسبحة فی الصلوٰة
فی التشهد عند اشهد ان لا اله الا الله وقد روی رفع المسبحة فی الصلوٰة فی التشهد فی الصحاح
عن النبی صلے الله علیه وسلم مع ان الصلوٰة موضع سکون ووقار حتی کره فیها الالتفات
انتهی کذا فی الطریقة المحمدیة ٭ اصله ای اصل ہذا الحکم (رفع المسبحة) فی حال قراة التشهد
عند قوله اشهد ان لا اله الا الله یرفعها عند النفی ویضعها عند الاثبات کما قالوا وقد روی
ذلک فی الاحادیث الصحاح عن النبی صلی الله علیه وسلم مع ان الصلوٰة موضع سکون ووقار
ای حکم ورزانة حتی کره فیها الالتفات بالوجه بلا فساد ها وبالصدر مع فساد ها قال فی
شرح الدرر وکره التفاته بان یلوی عنقه لا لحاجة ولو حول صدره عن القبلة فسدت
صلوٰته ثم مسئلة الاشارة بالمسبحة فی التشهد فیها خلاف بین علمائنا قال الوالد رحمه الله تعالی
فی شرحه علی شرح الدرر اعلم انه اختلف مشایخنا فی الاشارة بالسبابة حین التشهد ففی المضمرات
انه لا یشیر وفی الخلاصة انه لا یشیر وفی السراج الوهاج من مشایخنا من قال انه یشیر لان فیه
زیادة رفع لا یحتاج الیه فالترک اولی لان مبنی الصلوٰة علی السکینة والوقار وفی الوالوالجیة

والتجنيس وعليه الفتوى وفى عمدة المفتى الاشارة عند قوله اشهد ان لا اله الا الله حسن لاخلاف فيه وقال ابو يوسف يعقد الخنصر والبنصر ويحلق الوسطے ويشير بالسبابة وقيل لايشير وعليه الفتوىٰ وفى منية المفتى ويكره ان يشير عند كلمة الشهادة وفى فتح القدير وعن كثير من المشايخ لايشير اصلا وهو خلاف الدراية والرواية ويكره ان يشير بمسبحتيه وعن الحلوانى يقيم الاصبع عند لا اله ويضعها عند الا الله ليكون الرفع للنفى والوضع للاثبات اھ وتمامه هناک وتقرير اصل المسئلة فى تحويل الراس بمنية وليسيرة انه مقيس على الاشارة فى التشهد بالمسبحة الرفع للنفى والوضع للاثبات مع ان الصلوة احق بترک الحركة فيهما لا بتنائهما على السكون والوقار انتهى كذا فى الحديقة الندية شرح الطريقة المحمدية فى جلد الثانى لمولانا العلامة الشيخ سيدنا عبد الغنى النابلسى رحمه الله تعالىٰ والعجب عن الشيخ ابن الهمام انه قال وعن كثير من المشايخ لايشير الاشارة وهو خلاف الدراية والرواية ففى مقابلة الاكثر قول الواحد معتبر وكاف ففى شرح الوقاية وفيما اجتمع عليه الجمهور لايعتبر خلاف الاقل انتهى قال العالم العلامة والحبر الفهامه مولينا برهان الدين صاحب الهداية رحمه الله تعالىٰ فى التجنيس والمزيد ولايشير بالسبابة عند قوله اشهد ان لا اله الا الله وعليه الفتوى لان مبنى الصلوٰة على السكينة والوقار انتهى وفى خلاصة الكبرى واذا انتهى الى قوله اشهد ان لا اله الا الله يشير بالمسبحة والمختار انه لايشير لان مبنى الصلوٰة على السكينة والوقار انتهى وفى المضمرات عن الكبرىٰ ولايشير بالسبابة وعليه الفتوىٰ فى غنية المصلى عن الواقعات وفى الكافور مع عليه الفتوىٰ انتهى كذا فى معصوميه المعروف بابل بخارا وانتهىٰ الى قوله اشهد ان لا اله الا الله هل يشير باصبعة السبابة لليد اليمنى لم يذكر محمد رحمه الله فى الاصل فقد اختلف المشايخ فيه منهم من قال لايشير وفى الكبرىٰ وعليه الفتوىٰ ومنهم من قال يشير ثم قال كيف يصنع وحكى عن الفقيه ابى جعفر الهندوانى رحمه الله انه قال يعقد الخنصر والبنصر ويحلق الوسطىٰ مع الابهام ويشير بسبابته وفى الغياثية لايشير بالسبابة عند التشهد هو المختار انتهى كذا فے

خزانۃ الروایات ولایشیر بالسبابۃ عند قولہ اشہد ان لا الٰہ الا اللہ فی الصلوٰۃ وعلیہ الفتویٰ کذا فی بحر الفتاویٰ وفی القنیۃ انہ یضع یدیہ علی فخذیہ او رکبتیہ بحیث یکون اطراف اصابعہ عند رکبتیہ وفی شرح الطحاوی یضعہا علی رکبتیہ کما فی الرکوع موجہا اصابعہ نحو القبلۃ مبسوطۃ اراد بالمبسوطۃ خلاف المقبوضۃ لا خلاف المضمومۃ وقد جاء عن علمائنا فی بعض الروایات انہ یفعل کما یفعل الشافعی رحمۃ اللہ علیہ وہو ان یعقد الخنصر والبنصر ویحلق بین الوسطی والابہام براسہما ویشیر بالسبابۃ عند التلفظ بالشہادتین ہکذا ذکر فی الذخیرۃ وذکر فی الزاہدی انہ اتفق بالروایات عن اصحابنا ان الاشارۃ بالمسبحۃ سنۃ عن ابی نصر بن سلام لیس فی الاشارۃ اختلاف العلماء انہ یفعلہا وفی المضمرات والخلاصۃ والمختار انہ لایشیر انتہیٰ کذا فی البرجندی شرح المختصر الوقایہ القسم الثانی دربیان روایات کراہیت اشارۂ سبابہ در نماز در وقت خواندن تشہد وفی فتاویٰ العالمگیریۃ واذا انتہی الی قولہ اشہد ان لا الٰہ الا اللہ یشیر بالمسبحۃ والمختار انہ لایشیر کذا فی الخلاصۃ وعلیہ الفتویٰ وکذا فی المضمرات ناقلاً عن الکبریٰ وکثیر من المشائخ لایرون الاشارۃ وکرہہا فی منیۃ المفتی کذا فی التبیین انتہیٰ وفی فتاوی السراجیۃ وینبغی ان ینتہی الیہم بالسکینۃ والوقار یکرہ ان یشیر بالسبابۃ فی الصلوٰۃ عند قولہ اشہد ان لا الٰہ الا اللہ ہو المختار انتہیٰ وفی الشمنی تکرہ الاشارۃ ذکرہا المنیۃ المفتی وفی قنیۃ المفتی رفع السبابۃ الیمنی فی التشہد عند التشہد عند التہلیل مکروہ وفی منیۃ المفتی تکرہ الاشارۃ انتہیٰ ولایشیر بالسبابۃ کما فی الواقعات والمضمرات والفتاویٰ الکبریٰ حیث قال فیہا وعلیہ ای علی عدم الاشارۃ الفتویٰ وفی الخلاصۃ وخزانۃ المفتین والکبریٰ والغیاثیۃ وغیرہا وہو ای عدم الاشارۃ المختار وفی الذخیرۃ وہو ای عدم الاشارۃ ظاہر الروایۃ وفی السراجیۃ یکرہ ان یشیر بالسبابۃ فی الصلوٰۃ ہو المختار وفی منیۃ المفتی یکرہ الاشارۃ کذا فی شرح النقایۃ للشمنی القسم الثالث فی بیان حرمۃ الاشارۃ بالسبابۃ یعنی روایات حرمت اشارۂ سبابہ در نماز در وقت تشہد وفی الخبر انہ یکتب بکل اشارۃ

عشر حسنات ہذا ما ذکروا والصحیح ان الاشارة حرام انتہیٰ کذا فی فتاوی غرائب العاشر من
المحرمات الاشارة بالسبابة کاہل الحدیث انتہیٰ کذا فی خلاصہ کیدانی فی التحفة الرحمانیة فی
شرحہ للخلاصہ قال بعض الفقہاء لان الاشارة برفع السبابة حرام وقال البعض مکروہ وقال
البعض بدعة لان کیفیت رفعہ علیہ السلام غیر متیقن بسبب الاختلاف فبایتہا نعمل امکن فیہا حصول
البدعة السیئة فالعمل بہذہ السنة علی الناس صار محالا ہذا دلیل الفقہاء وقد طعن علیہم من لم
یفہم مرادہم ودلیلہم من التعصب فالحاصل ان الاشارة برفع السبابة فی القعدة عند قولہ اشہد
ان لا الہ الا اللہ سنة بلا خلاف وبلا انکار منکر فانہ علیہ السلام واظب علیہ مع ترکہ مرةً او
مرتین کما جاء فی الحدیث الصحیح الا ان الاختلاف قد وقع فی کیفیتہ رفعہ علیہ السلام فاشتبہت
علینا فاستعمال المتابعة فلا تؤدی السنة لامکان البدعة السیئة وانما المقصود من العمل بالاحکام
متابعة الشارع ورضاہ وتعظیم امرہ وذلک غیر حاصل بہ بل یحصل منہ خلاف ذلک لحدوث
البدعة السیئة انتہیٰ محرمات در نماز چہاردہ است یکی بلند گفتن بسم اللہ الرحمن الرحیم دویم
بلند گفتن آمین بعد از خواندن الحمد سیوم گردانیدن بعضی روی از قبلہ یعنی مکہ وکعبہ
شریف چہارم نظر کردن بجانب آسمان پنجم تکیہ کردن بستون بی عذری ششم برداشتن
دست ہا در محلی کہ دستہا برمی باید داشت چنانچہ در رکوع ودر سجود ہفتم برداشتن
انگشتان پای از زمین در رکوع وسجود ہشتم نشستن بر پاشنہ در وقت خواندن التحیات
نہم بازی کردن با جامہ کم از سہ بار بازی کند متصل نماز نشکند دہم اشارت کردن بانگشت
در وقت خواندن التحیات بوقت اشہد ان لا الہ الا اللہ واشہد ان محمداً عبدہ ورسولہ
یازدہم یکجانب سلام دادن دوازدہم[۱۲] خواندن دعای قنوت در غیر وتر سیزدہم[۱۳] زیادہ
کردن بر اللہ اکبر گفتن وزیادت بر سبحانک اللہم وبحمدک وتبارک اسمک وتعالی جدک
ولا الہ غیرک وزیادہ خواندن التحیات از عبدہ ورسولہ دانستن اول چہاردہم[۱۴] ترک
گرفتن واجبی از واجبات نماز کہ آن بیست ویک اند انتہیٰ کذا فی مجموعہ خانی[۱۵] محرمات

محرمات نماز در شرح کیدانی میگوید که آن چهارده اند بمه تمام اند اول بلند خواندن بسم الله نزد امام اعظم رحمة الله علیه دویم آمین بلند گفتن سیوم التفات کردن جانب چپ و راست یا تحویل بعضی روی چهارم دیدن بطرف آسمان پنجم تکیه بر ستون وغیره در نماز فرض و واجب ششم برداشتن دو دست در محل غیر مشروع وچون در رکوع وغیره هفتم برداشتن انگشتان از زمین در رکوع وسجود اما برداشتن یکپای در سجده مکروه است و هر دو پای مفسد نماز است چنانچه در کیدانی مذکور است هشتم نشستن بر دو پاشنه در تشهد نهم بازی کردن بهر چه دیدن خود کمتر از سه بار دهم اشارت سبابه نزد شهادتین خواندن نزد بعضی سنت و مستحب گویند یازدهم یک جانب سلام دادن دوازدهم قنوت در غیر محل وتر خواندن سیزدهم بعضی لفظ زیاده کرده در تکبیر و ثنا و تسبیحات و تشهد بر سنت چون بعد الله اکبر اجل و اعظم و ارحم بعد ثنا تقدس اسمائک و بعد تسبیح رکوع الکریم سبحانک ربنا و بحمدک اللهم اغفرلی و بعد تسبیح سجود الوهاب سبوح قدوس ربنا و الملائکة و الروح و بعد تشهد لا اله الا الله محمد رسول الله خواندن چهاردهم ترک واجب کردن انتهی کذا فی سند الاسلام تصنیف سید فتح الله حنفی و الشان صح فی الله یار بخاری رحمة الله علیه در مسلک المتقین در محرمات نماز آورده که نزد ما حنفیه برداشتن سبابه نهی است بیان

در فتاوی فقیه کیدانی
تسمیه را باشد جهر گفتن
چونکه آمین بگفتن ست دعا
راست یا چپ نظر در آن هنگام
چونکه کرده بنوک چشم نظر
تکیه کرده بغیر عذر نماز
آنچه رفع یدین گذشت ثبوت

نیز در شرح جهانگیری دانی
گفت باشد محرم او بیقین
پس بنا دعاست بر اخفا
گر بتحویل بعض رو ست حرام
که باصحاب خویش پیغامبر
بگذارد بود محرم باز
نزد تکبیر افتتاح قنوت

ذکر کرده محرمات نماز
جهر کردن بلفظ آمین باز
شافعی جهر کردن این دو
نگرد گر بگوشه چشمان
هم نظر سوی آسمان کردن
باشد این حکم در فرض و وجوب
نزد تکبیرهاست در عیدین

ذکر سازیم ما درینجا باز
باشد از این قبل درون نماز
به یقین دان شده است اخذ او
بی کجی رو مباح باشد آن
پس حرام ست آنچنان کردن
در تطوع چنین نکن محسوب
غیر ازینها حرام رفع یدین

شافعی در رکوع رفع دو دست :: گفت بود حرام نیکو ہست :: رفع انگشتہا ز روی زمین :: در رکوع سجود نہی چنین
دو قدم از زمین شود آزاد :: در سجود آن نماز است فساد :: ہمچنین ہر دو پاشنہ بنشست :: در نماز از محرمات او ہست
بازی کردن بجا مہای بدن :: کم رسہ بار او حرام لے تن :: کرد سہ مرتبہ نماز تباہ :: کم رسہ بار او نشد ست گناہ
ذکر کرد آن بزرگ عالم :: در تشہد کسے بسبابہ :: مثل اہل حدیث اشارت کرد :: گفت در نزد ما ست نہی ای مرد
شافعی گفتہ ست اشارت ہست :: یعنی با اصبع شہادت دست :: الخ منہا الاشارۃ بالسبابۃ عند قولہ اشہد ان
لا الہ الا اللہ ہو المختار وعلیہ الفتوی واہل الحدیث یقبضون اصابع یدہم الیمنی ویترکون
السبابۃ والابہام ویضعونہا علی الفخذ فاذا یبلغون الی الشہادتین یشیرون بالسبابۃ فی المحیط
والمغنی ثم اذا اخذ فی التشہد وانتہی الی قولہ اشہد ان لا الہ الا اللہ ہل یشیر باصبعۃ السبابۃ
من یدہ الیمنی لم یذکر محمد رحمۃ اللہ علیہ فی الاصل وقد اختلف المشایخ فیہ منہم من قال لا یشیر
فی الخلاصۃ والمختار انہ لا یشیر فی غنیۃ المصلی وعلیہ الفتوی فی الغیاثیہ ہو المختار فی الغرائب
والصحیح ان الاشارۃ حرام فی المحیط والمغنی ومنہم من قال یشیر وذکر محمد رحمۃ اللہ فی غیر
روایۃ الاصول حدیثا عن النبی علیہ السلام انہ کان یشیر ثم قال ہذا قولی وقول ابی حنیفۃ
رضی اللہ عنہ ثم کیف یصنع عند الاشارۃ حکی عن الفقیہ ابی جعفر قال یعقد الخنصر والبنصر
ویحلق الوسطے مع الابہام ویشیر بسبابتہ فی شرح الکیدانی لشمس الدین ویشیر بالسبابۃ
ما یلی الابہام عند اشہد ان لا الہ الا اللہ فرفع عند لا الہ ویضع عند الا اللہ کالنفی
والاثبات وفیہ اشارۃ الی انہ لا یشیر وہذا ظاہر اصول اصحابنا وعلیہ الفتوی انتہی کذا
فی فتاوی معصومیہ[له] المشہور بفتاوی اہل بخارا والعاشر من المحرمات الاشارۃ بالسبابۃ
التی ہی جنب الابہام فی التشہد کاہل الحدیث یرید مثل فعل اہل الحدیث فانہم یشیرون
بالمسبحۃ عند قولہ فی التشہد اشہد ان لا الہ الا اللہ فی الواقعات ولا یشیر بالسبابۃ عند
قولہ اشہد ان لا الہ الا اللہ وعلیہ الفتوی لان مبنی الصلوۃ علی السکینۃ والوقار وفی
منیۃ المصلی رفع السبابۃ الیمنی فی التشہد عند التہلیل مکروہ وفی الوالوالجیۃ والتجنیس وعلیہ

[له] ورق ۱۴۱۲ قلمی

الفتوی

الفتوی لان مبنی الصلوٰۃ علی السکون انتہی کذا فی الفیض الصمدانی علی فقہ الکیدانی
ولا یشیر بسبابتہ عند التشہد وعلیہ الفتوی کما فی الوالوالجیۃ والتجنیس وعمدۃ الفتاوی د
عامۃ الفتاوی وفی الخلاصۃ والغیاثیۃ وہو المختار وعلیہ الفتوی وکذا فی الوقعات
الحسامیۃ والتاتارخانیہ وفی المضمرات الفتوی علی انہ لا یشیر وکذا فی الوالوالجیۃ وفی العتابیۃ
لا یشیر ہو المختار وفی الکبری وعلیہ الفتوی ونقل الشیخ لطف اللہ بن عثمان فی رسالۃ القہا
فی الاشارۃ عن ما تقدم عن شرح المختصر والمنیۃ وابی المکارم ومختارات النوازل وخزانۃ المفتیین
والذخیرۃ والخزانۃ الکبری وغور الاذکار شرح درر البحار انہ قال وظاہر الروایۃ وقال صاحب
الکیدانی انہا وفی الخلاصۃ الجدیدۃ الاشارۃ بالمسبحۃ فی التشہد عند قولہ لا الہ الا اللہ
حرام وفی السراجیۃ یکرہ ان یشیر بالسبابۃ عند التشہد ہو المختار وفی قنیۃ المنیۃ رفع السبابۃ
الیمنی فی التشہد عند التہلیل مکروہ وفی الشمنی تکرہ الاشارۃ ذکرہا فی منیۃ المفتی
انتہی کذا فی طوالع الانوار شرح الدر المختار للعالم العلامۃ المحدث الشیخ محمد عابد الانصاری
المدنی رحمہ اللہ تعالے القسم الرابع دربیان ظاہر روایت ظاہر روایت آن است مشہور
واز اصول مذہب امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کہ اشارہ بسبابہ نکند در نماز چنانچہ جناب
عمدۃ المحدثین شیخ عبد الحق دہلوی در شرح سفر السعادت آوردہ است وجناب قاضی ثناء اللہ
پانی پتی در مالابد آوردہ است کہ مشہور مذہب امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ برین است کہ
انگشت سبابہ را برندارد در نماز وروی انگشتان بسوی قبلہ دارد ودر ترغیب الصلوٰۃ
وصلوٰۃ مسعودی وغیرہ کتب فقہ آوردہ است وہمچنین در متون است ودر منیہ وواقعات
وتجنیس ومختار النوازل ومضمرات ووالوالجی وفتاوی کبری گفتہ اند کہ فتوی بر عدم اشارت است
ودر خلاصہ وخزانۃ المفتیین گفتہ کہ مختار ہمین است ودر ذخیرہ گفتہ کہ ظاہر روایت ہمین است
وتعلیل کردہ اند این جماعہ در نفی آن کہ درینجا زیادت فعلی است کہ بدان احتیاج نیست
پس ترک آن اولی باشد چہ مبنای نماز بر سکینہ ووقار است ودرین فعل موافقت

رفضه است پس اولی باشد تحقیقا للمخالفة کذا فی شرح سفر السعادت وایضا در ذخیره گفته است
که بعضی گفته اند که برداشتن سبابهٔ یمنی در تشهد از جمله سنن است نزد ابی حنیفه و محمد و
شافعی و در ظاهر اصول آنست که برندارد و همچنین روایت کرده شده است از ابی یوسف
رحمه الله انتهی کذا فی شرح سفر السعادت چون رکعت دوم تمام کند پای چپ را بگستراند
و بران بنشیند و پای راست را ایستاده دارد و انگشتان هر دو پا را متوجه قبله دارد
و هر دو دست را بهر دو ران دارد و انگشت خنصر و بنصر از دست راست عقد کند
و وسطی و ابهام را حلقه کند و انگشت شهادت را کشاده دارد و تشهد بخواند و وقت
شهادت اشاره این اشاره از ائمه اربعه مرویست لیکن مشهور مذهب امام اعظم رح
آنست که اشاره نکند و انگشتان هر دو دست متوجه قبله دارد و در قعدهٔ اولی بر
تشهد زیاده نکند انتهی کذا فی ما لابد از جناب قاضی ثناء الله پانی پتی رحمه الله اما ظاهر
روایت آنست که ابتدا از التحیات کند شب معراج رسول علیه السلام ابتدا از التحیات
کرد و قراءة تشهد را مقدار لعبده و رسوله برساند انگشت برآرد یا نه خواجه امام زاهد
فخر الدین رحمة الله علیه مشیخه را درس میکرد روایت بیرون آمد که بقول ابو حنیفه
و محمد رحمهما الله برنیارد و دلیل میکند که بقول ابو یوسف رحمه الله برآوردنی است
چون برآرد چگونه برآرد فقیه ابو جعفر رحمه الله گفته که ابهام را با وسطی حلقه گیرد و سبابه
را برآرد و بعضی گفته اند که عقد پنجاه و سه گیرد انتهی کذا فی صلوٰة مسعودی چون در التحیات
خواندن تا اشهد ان لا اله الا الله رسد انگشت شهادت برآرد یا نی خواجه امام فخر الدین
زاهد مشایخ را درس میگفت روایت بیرون آمد که بقول امام اعظم و امام محمد رحمة الله
علیهما برنیارد الخ کذا فی ترغیب الصلوٰة و فی الواقعات الحسامیة ولا یشیر بالسبابة عند
قوله اشهد ان لا اله الا الله وعلیه الفتوی انتهی کذا فی قراخوانی و فی شرح الکیدانی لشمس الدین
ویشیر بالسبابة بالی الابهام عند اشهد ان لا اله الا الله فرفع عند لا اله الا الله ویضع عند

صفحه ۱۱۸ کنتولی

صفحه ۲۹ مطبوعه ۳

الاالہ

الا اللہ کالنفی والاثبات وفیہ اشارۃ الی انہ لا یشیر وہذا ظاہر اصول اصحابنا وعلیہ الفتوی انتہی کذا فی فتاوی سلطانیہ

القسم الخامس در بیان روایات کہ توجہ اصابع بسوی قبلہ دارد در متون بسوی قبلہ ست نہ حکم رفع است و نہ عدم رفع و در شروح رفع سبابہ آوردہ است و مسکین شرح کنز الدقائق توجہ اصابع بقبلہ باشد و در شرح کنز الدقائق بحر الرائق آوردہ است در خلاصہ والوالجی والتجنیس آوردہ کہ فتوی برین ست کہ سبابہ را نہ بردارد و ترجیح در فتح القدیر ست کہ بردارد و در منحۃ الخالق محشی بحر الرائق آوردہ کہ پس مذہب بردو طریق است در متون نہ بردارد و در شروح بردارد و ہمچنین در در المختار و شرح منیۃ ابراہیم حلبی آوردہ است و در شرح شرعۃ الاسلام سید علی زادہ آوردہ ہر دو روایت را در آخر گفتہ کہ فتوی برین است کہ سبابہ را نہ بردارد کہ مبنای نماز بر سکون است و نزد متون شروح متروک ست قال ووضع یدیہ علی فخذیہ وبسط اصابعہ وتشہد یروی ذلک فی حدیث وائل رضی اللہ عنہ ولان فیہ توجیہ اصابع یدیہ الی القبلۃ انتہی کذا فی الہدایۃ ولا یرفع یدیہ الا فی تکبیرۃ الاولی فاذا رفع راسہ من السجدۃ فی الرکعۃ الثانیۃ افترش رجلہ الیسری فجلس علیہا ونصب الیمنی نصبًا نحو القبلۃ ووجہ اصابعہما نحو القبلۃ ووضع یدیہ علی فخذیہ ویبسط اصابعہ انتہی کذا فی القدوری قولہ موجہا اصابعہ نحو القبلۃ انتہی کذا فی مبسوط ووجہ اصابعہ نحو القبلۃ ووضع یدیہ علی فخذیہ وبسط اصابعہ وہی انتہی کذا فی کنز الدقائق ویوجہ اصابعہ نحو القبلۃ ویضع یمناہ علی فخذہ الیمنی ویسراہ علی الیسری ویبسط اصابعہ انتہی کذا فی تنویر الابصار ویوجہ اصابعہ فی المنصوبۃ نحو القبلۃ ہو السنۃ فی الفرض والنفل ویضع یمناہ علی فخذہ الیمنی ویسراہ علی الیسری ویبسط اصابعہ مفرجۃ قلیلا جاعلا اطرافہا عند رکبتیہ والمرأۃ تجلس متورکۃ ولا یاخذ الرکبۃ ہو الاصح لتتوجہ للقبلۃ ولا یشیر لسبابتہ عند الشہادۃ وعلیہ الفتوی کما فی الوالوالجیۃ والتجنیس وعمدۃ المفتی وعامۃ الفتاوی ولکن المعتمد ما صححہ الشراح ولا سیما المتاخرون کالکمال والحلبی والبہنسی والباقانی وشیخ الاسلام الجد وغیرہم انہ یشیر

بفعله عليه السلام ونسبوه لمحمد والامام رحمهما الله بل فى متن درر البحار وشرحه غرر الاذكار المفتى
عندنا لا يشير باسطا اصابعه كلها كذا فى الدر المختار (ويضع يديه حال التشهد على فخذيه ويفرج
اصابعه مبسوطة لا كل التفريج هذا عندنا وعند الشافعى يبسط اصابع اليسرى ويقبض اصابع
اليمنى الا المسبحة وهل يشير بالمسبحة عند الشهادة عندنا فيه اختلاف صحح فى الخلاصة والبزازى
انه لا يشير وصحح شراح الهداية يشير كذا فى الملتقط انتهى كذا فى شرح المنية المصلى لابراهيم الحلبى
ووجه اصابعه نحو القبلة) قوله ووضع يديه على فخذيه وبسط اصابعه يعنى وضع يده اليمنى على
فخذه اليمنى ويده اليسرى على فخذه اليسرى لحديث مسلم عن ابن عمر مرفوعا كذلك اشار الى
رد ما ذكره الطحاوى انه يضع يديه على ركبتيه ويفرق اصابعه كحالة الركوع لحديث مسلم ايضا
عن ابن عمر كذلك وزاد فيه وعقد ثلاثة وخمسين واشار بالسبابة ورجح فى الخلاصة الكيفية
الاولى فقال ولا ياخذ الركبة هو الاصح فتحمل الكيفية الثانية فى الحديث على الجواز والاولى
على بيان الافضلية وعلل له فى البدائع بانه على الكيفية الاولى تكون الاصابع متوجهة الى القبلة
وعلى الثانية الى الارض لكنه لا يتم الا اذا كانت الاصابع عطفت على الركبة اما اذا كانت رؤسها
عند راس الركبة فلا يتم الترجيح وعلى اعتبار هذه الكيفية الثالثة ما فى جمع التفاريق عن محمد انه
يكون اطراف الاصابع عند الركبة كما نقله فى المجتبى واشار ببسط الاصابع الى انه لا يشير
بالسبابة عند الشهادتين وهو قول كثير من المشايخ وفى الولوالجية والتجنيس وعليه الفتوى لان
مبنى الصلوٰة على السكون وكرههما فى منية المصلى ورجح فى فتح القدير القول بالاشارة وانه
مروى عن ابى حنيفة كما قال محمد فالقول بعدمها مخالف للرواية والدراية ورواها فى صحيح مسلم
من فعله صلى الله عليه وسلم وفى المجتبى لما اتفقت الروايات عن اصحابنا جميعا فى كونها سنة
وكذا عن الكوفيين والمدنيين وكثرة الاخبار والآثار كان العمل بها اولى انتهى كذا فى بحر الرائق
قوله ورجح فى فتح القدير القول بالاشارة اى مع قبض الاصابع كما هو صريح عبارة الفتح
وبه صرح فى منية المصلى حيث قال فان اشار يعقد الخنصر والبنصر ويحلق الوسطى بالابهام ويقيم

الابهام

السبابة اھ فالاشارة انما ھی علی کیفیة خاصة عندنا وھی العقد المذکور کما ھو المذکور فی عامة الکتب
کالبدایع والنھایة والمعراج وشروح المنیة والقھستانی والنھر والظھیریة وشرح النقایة و
غیرھا واما ما نقله فی الشرنبلالیة عن البرھان من انه یشیر ولا یعقد فھو قول ثالث لم ار من عول
علیه ولا من نقله سواه فالعمل علی ما فی کتب المذھب من القولین احدھما وھو المشھور لبسط
الاصابع بلا اشارة والثانی الذی رجحه المتاخرون عقد الاصابع عند الاشارة انتھی کذا فی
منحة الخالق علی بحر الرائق ویضع القاعد یدیه علی رکبتیه کما فی الرکوع وعن محمد رحمه الله تعالی
یضع یدیه علی فخذیه بحیث یکون اطراف الاصابع عند رکبتیه موجھا اصابع یدیه نحو القبلة قوله
مبسوطة احتراز عن قول الشافعی فان عنده فان یقبض الخنصر والبنصر والوسطی عن الید الیمنی
ویرسل المسبحة عند لا اله الا الله یشیر الی وحدانیة الله تعالی وفیه اشارة الی انه لا یحلق شیئا
من اصابعه ولکن یشیر برفع السبابة وعلیه کلام الھدایة وعن الامام الحلوانی رحمه الله یقیم
اصبعه عند قوله لا اله ویضعها عند قوله الا الله لیکون النصب کالنفی والوضع کالاثبات وقال
لا یشیر وعلیه الفتوی الا ان مبنی الصلوٰة علی السکینة کذا فی الواقعات انتھی کذا فی الشرح شرعة الاسلام
للسید علی زاده ووجه اصابعه نحو القبلة ووضع یدیه علی فخذیه وبسط اصابعه وھی المراة تتورک
وقرا المصلی تشھد ابن مسعود رضی الله عنھما کذا فی الشرح الملا مسکین علی متن کنز الحنفی القسم السادس
دربیان اشارۂ سبابه که از مذھب جناب امام شافعی رحمة الله علیه ھست ودر مذھب حنفیه
منھی عنه ھست وحکی بعض اصحابنا انه یعقد الخنصر والبنصر ویحلق الوسطی مع ابھامه ویشیر بالسبابة
ویقیمھا عند قوله لا اله ویضع عند قوله الا الله ھو مذھب الشافعی رحمه الله انتھی کذا فی شرح الیاس
وقعد ثانی ھمچو قعده اول ھست وزنان را تورک نشستن یعنی ھردو پای جانب راست برآرد
وبر سرین نشیند ونزد امام شافعی رحمة الله علیه در قعده خنصر وبنصر دست راست بندد ووسطی
با ابھام حلقه کند وبانگشت وقت اشھد گفتن اشارت کند واین روایت از علماء ما نیز آمده ھست
این را در شرح وقایه گفته ھست انتھی کذا فی سند الاسلام ص والرکعة الثانیة کالاولی لکن

لاشئ ولاتعوذ ولا رفع يديه فيهما واذا انتهما افتراش رجله اليسرى وجلس عليها ناصبا يمناه
موجها اصابعه نحو القبلة واضعا يديه على فخذيه موجها اصابعه نحو القبلة بسوطة شئ وفيه
خلاف الشافعي رحمة الله عليه فان عنده يعقد الخنصر والبنصر ويحلق الوسطى والابهام
ويشير بالسبابة عند التلفظ بالشهادتين ومثل هذا جاء عن علمائنا ايضا انتهى كذا في شرح الوقاية
لكن قال في المضمرات وفي الوالجي والخلاصة الفتوى على انه لايشير شيخ مع شرح الوقاية
واشاره كردن بسبابه در هر دو تشهد بنحو اهل حديث كذا في الخلاصة الكيداني ومعدن الحقائق
ليشير بالسبابة اذا انتهى الى الشهادتين كذا في الواقعات فان شد يعقد الخنصر والبنصر و
يحلق الوسطى بالابهام كذا في منية المصلى يكره ان يشير بالسبابة في الصلوٰة عند قوله اشهد
ان لا اله الا الله هو المختار كذا في فتاوى سراجي في مواهب الرحمن في مذهب النعمان
هذه الفعل منهى عنه في صحيح الفتوى يعني در نزد شهادتين اشارة بسبابه كردن هم فتوى
اهل علما است و در ناكردن نيز فتوى ليكن در صحيح الفتوى منهى عنه است انتهى كذا في
محك الطالبين ابيات ذكر كرد آن بزرگ علامه در تشهد كسے بسبابه مثل اهل حديث اشارت كند
گفت در نزد ماست نهي آن وبود شافعي گفته است اشارت هست يعني باصح شهادت وست انتهى كذا في مسلك المتقين ورق ۱۲۵ قلمی
والاشارة بالسباة مذهب الشافعي رحمة الله عليه ان النبي صلى الله عليه وسلم امر باشارة
السبابة عند التلفظ بالشهادتين وفعل كذا دلنا ما رواه الشافعي رحمة الله عليه منسوخ
ومحمول على ابتداء الاسلام كما روى عن الكرخي رحمه الله قال نظرت في كتب الناسخ و
المنسوخ من الاحاديث من ابتدائه الى انتهائه وجدت ما رواه الشافعي رحمه الله من
المنسوخات مع ان النبي صلى الله عليه وسلم آمر في آخر العمر بترك الاشارة بالسبابة عند التلفظ
بالشهادتين وقال عليه السلام من اشار بالسبابة عند التلفظ بالشهادتين فهو من الخاطئين
وخلفاء الراشدين عملوا بهذا ولم ينقل احد منهم الاشارة عند التلفظ كذا في المبسوط والمحيط
القاضي والقاعدي والكافي انتهى كذا في سراج الهداية قال بعض المحققين ان وضع الكف

مع قبض الاصابع لاتحقق حقیقۃ فالمراد واللہ اعلم کذا فی مواہب الرحمٰن و دلیل کہ در ترک رفع یدین ہست ہمان دلیل در ترک اشارہ سبابہ ہست کہ تحریر یافت و این دلیل ہست در ترک رفع یدین چنانچہ در عینی شرح بخاری آوردہ ہست قولہ وکان یفعل ذلک حین یکبر للرکوع الخ قال العینی وہو قول الشافعی واحمد واسحٰق وابی ثور وابن جریر الطبری وروایۃ عن مالک والیہ ذہب الحسن البصری وابن سیرین وعطاء بن ابی رباح وطاؤس ومجاہد وابن المبارک والقاسم بن محمد وسالم وقتادہ ومکحول وسعید بن جبیر وابن عیینۃ قال ابو علی روی الرفع من رسول صلے اللہ علیہ وسلم نیف وثلاثون من الصحابۃ وعند ابی حنیفۃ واصحابہ لایرفع یدیہ الا فی التکبیرۃ الاولی وبہ قال الثوری والنخعی وابن ابی لیلی وعلقمہ بن قیس والاسود بن یزید وعامر الشعبی وابو اسحٰق السبیعی وخیثمہ والمغیرہ ووکیع وعاصم بن کلیب وہو روایۃ ابن القاسم عن مالک وہو المشہور من مذہبہ والمعمول عند اصحابہ وقال الترمذی وبہ یقول غیر واحد من اصحاب النبی صلے اللہ علیہ وسلم والتابعین وہو قول سفیان واہل الکوفہ واجابوا عن حدیث الباب ونحوہ بانہ محمول علی انہ کان فی ابتداء الاسلام ثم نسخ والدلیل علیہ ان عبد اللہ بن الزبیر رضی اللہ عنہ رای رجلا یرفع یدیہ فی الصلوٰۃ عند الرکوع وعند رفع رأسہ من الرکوع فقال لاتفعل فان ہذا شئی فعلہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثم ترکہ ویؤیدہ النسخ مارواہ الطحاوی باسناد صحیح حدثنا ابن ابی داؤد قال انا احمد بن عبد اللہ بن یونس قال نا ابو بکر بن عیاش عن حصین عن مجاہد قال صلیت خلف ابن عمر فلم یکن یرفع یدیہ الا فی التکبیرۃ الاولی من الصلوٰۃ قال الطحاوی فہذا ابن عمر قد رای النبی صلی اللہ علیہ وسلم یرفع ثم ترک ہو الرفع بعد النبی صلی اللہ علیہ وسلم فلا یکون ذلک الا وقد ثبت عندہ نسخ ما قد کان رای النبی صلی اللہ علیہ وسلم فعلہ وما ذکر طاؤس کما رجحہ ابن حجر ایضا فی شرح للنخبہ انہ قد رای ابن عمر یفعل مایوافق ماروی عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم لایقدح فی ذلک لانہ یجوز ان یکون ہذا قبل ان یقوم الحجۃ عندہ بنسخہ ثم لما قامت ترکہ وفعل ما ذکرہ عنہ مجاہد انتہیٰ ہذا بنذۃ مما ذکرہ العینی

القسم السابع دربیان روایات که ترک اشاره اولی است چنانچه در مکتوبات شریف امام
ربانی قدس سره و در حضرات القدس و انہار اربعه و عقائد المسلمین و مولانا عبد الحکیم سیالکوٹی
آورده است قدوة العارفین حضرت شیخ احمد کابلی سهرندی فاروقی رحمة الله علیه در مکتوبات
در مکتوب سه صد و دوازدہم نگاشته اند بمیر محمد نعمان صدور یافته و آنضا پرسیده بودند در ماده
تجویز اشارت سبابه ملازمان مرحومی مولانا علم الله رساله نوشته اند فرستاده شده است ہم
اشارت شود مخدوما احادیث نبوی علی مصدرها الصلوٰة والسلام در باب جواز اشارت
بسیار وارد شده در بعضی احادیث از روایات فقهیه حنفیه نیز درین باب آمده چنانچه مولانا
در رساله ایراد نموده است و چون در کتب فقه حنفی نیک ملاحظه نموده می آید معلوم میشود
که روایات جواز غیر روایات اصول است و غیر ظاهر مذہب است وانچه امام محمد شیبانی
گفته کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یشیر ویصنع کما یصنع النبی صلی الله علیه وسلم ثم قال
ہذا قولی وقول ابی حنیفة رضی الله عنهما از روایات نادرست نه از روایات اصول فی الفتاویٰ
الغرائب والمحیط ہل یشیر باصبعة السبابة من یده الیمنی لم یذکر محمد رحمه الله ہذه المسئلة فی
الاصل وقد اختلف المشایخ فیه منہم من قال یشیر و ذکر محمد رحمه الله فی غیر روایة الاصول
حدیثا عن النبی صلی الله علیه وسلم انه کان یشیر قال ہذا قولی وقول ابی حنیفة رضی الله عنه
فقد قیل انه سنة فیها ہذا ما ذکروا والصحیح ان الاشارة حرام وفی السراجیة ویکره ان یشیر
بالسبابة فی الصلوٰة عند قوله اشهد ان لا اله الا الله ہو المختار ومن الکبری وعلیه الفتویٰ
لان مبنی الصلوٰة علی السکون والوقار وفی الغیاثیة من الفتاویٰ لا یشیر بالسبابة عند التشهد
ہو المختار وعلیه الفتویٰ وفی جامع الرموز لا یشیر ولا یعقد وہو ظاہر اصول اصحابنا کما فی
الزاہدی وعلیه الفتوی کما فی المضمرات والوالجی والخلاصة وغیرہا وعن اصحابنا انه سنة فی
خزانة الروایات من التاتارخانیة ثم اذا اخذ فی التشهد وانتہی الی قوله اشهد ان لا اله
الا الله ہل یشیر باصبعة السبابة للید الیمنیٰ لم یذکر محمد رحمه الله فی الاصل فقد اختلف المشایخ

فیه منهم من قال لایشیر وفی الکبری وعلیه الفتوی ومنهم من قال یشیر ومن الغیاثیة ولا یشیر بالسبابة عند التشهد هو المختار پس هرگاه در روایات معتبره حرمت اشارت واقع شده و بر کراهت اشارت فتوی داده باشند و از اشارت وعقد نهی کنند و آنرا ظاهر اصول اصحاب گویند ما مقلدان را نمی رسد که بمقتضای احادیث عمل نموده جرأت در ایشان نمائیم و بفتاوای چند علمای مجتهدین مرتکب امر محرم و مکروه و منهی گردیم مرتکب این امر از حنفیه از دو حال بیرون نیست یا آنکه این علمای مجتهدین را علم احادیث معروفه جواز اشارت اثبات می نماید یا آنکه عالم این احادیث میدانند اما عمل بمقتضائے این احادیث در حق این بزرگواران تجویز نمیکند و می انگارد که اینها بمقتضای آرائے خود بر خلاف احادیث حکم بر حرمت و کراهت کرده اند این هر دو شق فاسد است تجویز نکند او را مگر سفیه یا معاند و آنچه در ترغیب الصلوة گفته است که انگشت شهادت بر داشتن سنت علمای متقدم است اما علمای متاخر نهی کرده اند از آنکه چون رافضیان درین غلو کردند سنیان ترک کردند از برای نفی تهمت سنی بر فضی مخالف روایات کتب معتبره است زیرا که ظاهر اصول اصحاب ما عدم اشارت وعدم عقد است پس عدم اشارت سنت علمای ما تقدم شد و وجه ترک نفی تهمت نگشت حسن ظن ما باین اکابر دین آنست که تا زمانیکه دلیل حرمت یا کراهت درین باب بر ایشان ظاهر نشده است حکم بر حرمت یا کراهت نکرده اند هرگاه بعد از ذکر سنت واستحباب اشارت گویند هذا ما ذکروا والصحیح ان الاشارة حرام معلوم میشود که اول سنیت واستحباب اشارت نزد این بزرگواران بصحت نپیوسته بلکه خلاف آن بصحت رسیده غایة ما فی الباب ما را علم بآن دلیل نیست و این معنی مستلزم قدح اکابر نیست اگر ما علم بخلاف آن دلیل داریم گوئیم که علم مقلد در اثبات حل و حرمت معتبر نیست درین باب ظن مجتهد معتبر است ادلهٔ مجتهدین را او من از بیت عنکبوت گفتن بسیار جرأت نمودن است و علم خود را بر علم این اکابر ترجیح دادن و ظاهر اصول اصحاب حنفیه را باطل ساختن و روایات معتبرهٔ مفتی بها را برهم زدن و شاذ گفتن احادیث را این

اکابر بواسطه قرب عهد و وفور علم و حصول ورع و تقوی از ما دور افتادگان بهتر میدانستند وصحت و سقم و نسخ و عدم نسخ آنها را از ما بیشتر می شناختند البته وجه موجه داشته باشند در ترک عمل بمقتضای این احادیث علی صاحبها الصلوٰة و السلام و ما قاصر فهمان اینقدر می فهیم که رواة احادیث در کیفیت اشارت و عقد اختلاف ایشان در نفس اشارت پیدا کرده اند از بعضے روایات مفهوم میشود که اشارت بی عقد[١] فرموده اند و آنکه بعقد عقد[٢] وارد گشته اند بعضے روایت کرده اند که عقد پنجاه و سه[٣] بود و بعضی دیگر روایت کرده اند که عقد بیست و سه[٤] بود و بعضی بقبض خنصر[٥] و بنصر و حلقه ابهام با وسطی اشارت سبابه روایت کرده اند و در روایتی[٦] بجبر دو وضع ابهام بر وسطے[٧] اشارت میفرمودند و در روایتی[٨] آمده است که دست راست را بر فخذ چپ وضع کرده دست چپ را بر بالای راست[٩] نهاده اشارت میکردند و در روایت دیگر است که دست راست را بر پشت دست چپ و رسغ[١٠] بر رسغ و ساعد بساعد[١١] نهاده اشارت میفرمودند و در بعضے روایات آمده است که قبض جمیع[١٢] فرموده اشارت میکردند از بعضے روایات[١٣] معلوم میشود که اشارت بی تحریک سبابه بوده است و بعضی[١٤] دیگر اثبات تحریک نیز می نمایند و ایضا در بعضے روایات واقع شده است که اشارت در وقت قرائت[١٥] التشهد میفرمودند من غیر تعیین و در بعضے دیگر[١٦] آمده است که اشارت در وقت تلفظ بکلمهٔ شهادت بوده است و در بعضی روایات[١٧] مقید بتقیید دعا ساخته است که میفرمود یا مقلب القلوب ثبت قلبی علی دینک و چون علمای حنفیه در اتیان اشارت اضطراب رواة دیدند فعل زائد در نماز بخلاف اثبات ننمودند که بنای صلوٰة بر سکون و وقار است و ایضا توجه اصابع بقبله تا ممکن باشد سنت است کما قال علیه الصلوٰة و السلام فالیوجه من اعضائه لقبلته ما استطاع اگر گویند که کثرت اختلاف وقتی مضطرب سازد که توفیق در میان روایات ممکن نباشد در ما نحن فیه توفیق ممکن است زیرا که تواند بود که جمیع مرویات را در اوقات مختلفه کرده باشند گوئیم که در بسیاری از روایات لفظ کان واقع شده است که نزد غیر منطقیان از ادوات کلمه است فلا یمکن التوفیق و آنچه

از امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ منقول است کہ اگر حدیثی مخالف قول من یابند قول مرا ترک کنند وبر حدیث عمل نمایند مراد ازان حدیثی است کہ بحضرت امام نرسیدہ است وبنابر عدم علم آن حدیث حکم بخلاف آن فرمودہ است واحادیث اشارت ازان قبیل نیست احادیث معروفہ اند احتمال عدم علم ندارند اگر گویند کہ علمای حنفیہ بہ جواز اشارت نیز فتوے دادہ اند پس بمقتضای فتاوی معارضہ بر ہر طرف کہ عمل نمودہ آید مجوز باشد گوئیم اگر تعارض در جواز وعدم جواز وحل وحرمت واقع شود ترجیح جانب عدم جواز راست وجانب حرمت را وایضا شیخ ابن الہمام در رفع یدین گفتہ است کہ احادیث رفع وعدم رفع متعارض اند اما بقیاس احادیث عدم رفع را ترجیح میدہیم کہ مبنای صلوٰۃ بر سکون وخشوع است کہ باجماع مطلوب ومرغوب است والعجب من الشیخ ابن الہمام انہ قال وعن کثیر من المشایخ عدم الاشارۃ وہو خلاف الروایۃ والدرایۃ کیف نسبہ التجہیل والتحمیق الی العلماء المجتہدین المتمسکین بالقیاس الذی ہو اصل الرابع من الشرع وہو ظاہر المذہب وظاہر الروایۃ عند الحنفیۃ وہذا الشیخ قد ضعف حدیث القلتین بالاضطراب الحاصل من کثرۃ اختلاف الرواۃ فرزند ارشدی محمد سعید درین باب رسالہ مینویسد چون بہ بیاض رسد فرستادہ خواہد شد انشاء اللہ تعالے انتہی کذا فی المکتوبات قدسیہ اشارت سبابہ در تشہد اگرچہ ظاہر بعضی احادیث دلالت بر فعل آن میکند ونیز بعضی روایات از مجتہدین حنفیہ بہ جواز آن آمدہ است اما چون نیک تتبع نمودہ آید احوط ومفتی بہ ترک اشارت ظاہر گشت کہ بسیاری از علما حرام ومکروہ گفتہ اند وچون امری در حل وحرمت دائر گردد ترک اولی بود انتہی کذا فی حضرات القدس فصل بیست ویکم جناب ولایت مآب قطب الاقطاب مقدس القاب فرد الاحباب عالی مناقب حضرت مولا اخوند صاحب اعلی مراتب قدس اللہ سرہ میفرمایند کہ انگشت سبابہ را در نماز نہ بردارد زیرا کہ علماء مجتہدین اکثر حرام ومکروہ نوشتہ اند اما سنیت سبابہ ثابت است لکن اختلاف در کیفیت است بنابرین ناسخ ومنسوخ معلوم نمیشود وچون امری کہ در حل وحرمت واقع شود ترجیح جانب حرمت است مومن

مسلم را لازم است کہ ازین فعل احتراز نماید چنانچہ در کتب واقع است نظر باید کرد کذا فی انہار
اربعہ انتہی ولا یشیر بالسبابۃ عند قولہ اشہد ان لا الہ الا اللہ فی الصلوٰۃ وعلیہ الفتوی لان مبنی
الصلوٰۃ علی السکینۃ والوقار کذا فی بحر الفتاوی واذا انتہی الی قولہ اشہد ان لا الہ الا اللہ
یشیر بالمسبحۃ والمختار انہ لا یشیر کذا فی الخلاصۃ وعلیہ الفتوی کذا فی المضمرات ناقلا عن الکبری
وکثیر من المشایخ لا یرون الاشارۃ وکرہہا فی منیۃ المفتی کذا فی التبیین کذا فی کتاب عالمگیری
جلد اول انتہی کذا فی عقائد المسلمین[1] وسیف المومنین قال الفاضل الادیب الملقب باللبیب
ابن الفاضل الکامل مولینا عبد الحکیم اللاہوری ان نفی الاشارۃ ان لم یصرح بہ فی حدیث
لکن عدم وقوع اثباتہا فی المشاہیر المرویۃ فی صفۃ صلوۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم یکفی سند المنعہا
کما ان عدم وقوع الترجیع فی المشاہیر الواردۃ فی الاذان جعل حجۃ علی منعہ الا ان الاشارۃ
لما وقعت ایضا فی بعض الاحادیث فدار امر السنۃ بین یشیر ولا یشیر وفی الترک احتمال کراہۃ
التنزیہ بترک السنۃ الزائدۃ او الادب وفی الفعل احتمال الحرمۃ فنختار اہون الشرین و
ہو الترک انتہی قال علیہ السلام لکل شیئ عماد وعماد الدین فقہ پس پیر عالم باشد با اینکہ اگر
آیت کلام اللہ وحدیث نبوی بہم مخالف باشند شاید کہ عمل باحادیث کند زیرا کہ ادراک او
در کنہ حقیقت قرآن نمیرسد کقول الشاعر ؎ جمیع العلم فی القرآن لکن ؏ تقاصر عنہ افہام الرجال ؏
وحضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم را خود بیان بود واگر احادیث نبوی وروایت فقہ اختلاف شوند عمل
بروایت فقہ بیتوان کرد زیرا کہ احادیث نیز اشکال دارد وعقول ما یان از ادراک آن
معانی کوتاہ است واما مان ماضی کہ قریب بحضرت بودند قریب برحمت بودند وعالم تر از
ما یان بودند عمل بگفتۂ ایشان بیتوان کرد انتہی کذا فی ارشاد الطالبین (باب فی اجتناب الشبہات
حدثنا احمد بن یونس قال ثنا ابو شہاب ثنا ابن عون عن الشعبی قال سمعت النعمان بن بشیر
ولا اسمع احدا بعدہ یقول سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان الحلال بین وان الحرام
بین وبینہما امور مشتبہات احیانا یقول مشتبہ وساضرب لکم فی ذلک مثلا ان اللہ حمی حمی وان

۱؎ این کتاب در رد وہابیین شدہ است و جمیع علماء سوات یعنی صوبۂ بونیر و پشاور و کابل و بلخ و بخارای شریف و ہندوستان بمواہیر خود ثابت نمودہ اند و در آخر این استفتا نقل مواہیر کردہ خواہد شد در انجا باید دید ۱۲

حمی

حمی اللہ ما حرم وانہ من یرع حول الحمی یوشک ان یخالطہ وانہ من یخالط الریبۃ یوشک ان یجسر (حدثنا) ابراہیم بن موسیٰ الرازی انا عیسیٰ ثنا زکریا عن عامر الشعبی قال سمعت النعمان بن بشیر قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول بہذا الحدیث قال وبینہما مشبہات لایعلمہا کثیر من الناس فمن اتقی الشبہات استبرأ عرضہ ودینہ ومن وقع فی الشبہات وقع فی الحرام کذا فی السنن ابی داود جلد الثانی القسم الثامن دربیان حدیث اسکنوا فی الصلوٰۃ موافق کتاب اللہ است قولہ تعالیٰ قد افلح المؤمنون الذین ھم فی صلواتھم خاشعون بدرستی کہ رستگار شدند وبمقصود خود رسیدند مومنان آنانکہ ایشان در نماز خود ترس کارانند چشم بر سجدہ گاہ نہادہ وبدل بدرگاہ مناجات حاضر شدہ آوردہ اند کہ حضرت پیغامبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بوقت ادا نماز بجانب آسمان نظر میفرمود چون این آیت نازل شد نظر بموضع سجدہ گاہ گماشت ودر لباب فرمود کہ درحالۂ قیام بسجدہ گاہ باید نظر نہاد مگر بمکۂ معظمہ کہ در خانہ مکرم باید نگریست وگفتند خشوع آنست کہ مصلی نداند کہ بر دست راست وچپ او کیست واسطی قدس سرہ فرمود کہ خشوع ادا نماز ہست للہ فی اللہ بی ملاحظہ اغراض واعراض ودر بحر الحقائق مذکور است کہ خشوع در ظاہر آنست کہ سر پیش افگند ودیدہ را از التفات بچپ وراست منع کند ودست راست بر چپ نہد وقرات از روی حضور بود ودر باطن آنکہ خواطر وہواجس منع کنند وبمراقب حق باشد ودر بحر شہود مستغرق گشتہ از شعلۂ آن آثار ظہور نور جمال وجلال بگدازد ودر نماز اول از خود بیزار باید شد پس طلب وصول تقرب یار باید نمود قطعہ یار بیزار است از تو تا تو ئی ٭ اول از خود خویش را بیزار کن ٭ گر ز تو یکذرہ باقی ماندہ است ٭ خرقہ وتسبیح با زنار کن ٭ خوش بترک ہر دو عالم گیر وروہ ٭ دردمندی پیشہ چون عطار کن ٭ انتہی کذا فی تفسیر الحسینی (قد) للتحقیق أفلح فاز المؤمنون الذین ھم فی صلواتھم خاشعون متواضعون کذا فی تفسیر الجلالین وباسنادہ عن ابن عباس فی قولہ تعالیٰ قد افلح المؤمنون یقال قد فاز ونجا وسعد الموحدون بتوحید اللہ اولئک ہم الوارثون الجنۃ دون الکفار ویقال قد فاز ونجا المومنون المصدقون

ص صفحہ ۹۲ مطبوعہ

بایمانهم والفلاح علی وجهین نجاح وبقاء ثم ذکر نعت المؤمنین فقال الذین هم فی صلوتهم خاشعون مخبتون متواضعون لایلتفتون یمیناً ولاشمالاً ولایرفعون ایدیهم فی الصلوٰة انتہی کذا فی تفسیر ابن عباس قد افلح المؤمنون الذین هم فی صلوتهم خاشعون ای خائفون بالقلب ساکنون بالجوارح وقیل الخشوع فی الصلوٰة جمع الهمة لها والاعراض عما سواها وان لایجاوز بصره مصلاه وان لایلتفت ولایعبث ولایسدل ولایفرقع اصابعه ولایقلب الحصی ونحو ذلک وعن ابی الدرداء هو اخلاص المقال واعظام المقام والیقین التام وجمع الاهتمام واضیفت الصلوٰة الی المصلین لاالی المصلی له لانتفاع المصلی بها وحده وهی عدته وذخیرته واما المصلی له فغنی عنها انتہی کذا فی تفسیر المدارک وقد امر رسول الله صلی الله علیه وسلم بتسکین الاطراف فی الصلوٰة حدثنا بذلک فهد قال ثنا محمد بن سعید قال انا شریک عن الاعمش عن المسیب بن رافع عن جابر بن سمرة قال دخل رسول الله صلی الله علیه وسلم المسجد فرأی قوماً یصلون وقد رفعوا ایدیهم فقال مالی اراکم ترفعون ایدیکم کانها اذناب خیل شمس اسکنوا فی الصلوٰة فلما امر رسول الله صلی الله علیه وسلم بالسکون فی الصلوٰة وکان رد السلام بالاشارة فیه خروج من ذلک لان فیه رفع الید وتحریک الاصابع ثبت بذلک انه قد دخل فیما امر به رسول الله صلی الله علیه وسلم من تسکین الاطراف فی الصلوٰة وهذا القول الذی بینا فی هذا الباب قول ابی حنیفة وابی یوسف ومحمد رحمهم الله تعالی انتہی کذا فی معانی الآثار للامام ابی جعفر الطحاوی الحنفی رحمة الله علیه اسکنوا فی الصلوٰة رواه مسلم کذا فی کنوز الحقائق للامام عبد الرؤف المناوی رحمه الله القسم التاسع دربیان آنکه اجماع کرده اند علما برانکه باشد مفتی از اہل اجتہاد وقتیکه بیان کند احکام شرع را ومجتہد ممکن نباشد جائز نیست مفتی را که فتویٰ دہد بقول خود مگر حکایت کند از اقوال فقہا چنانچه در جامع الفصولین آورده است ثم اجمع العلماء ان المفتی ان یکون من الاجتہاد اذ یبین احکام الشرع وانما یکنه ذلک لو علم الدلائل الشرعیة الا تری الی ماروی عن ابی حنیفه رحمه الله انه قال لایحل للمفتی ان یفتی بقولنا حتی یعلم من این قلنا ملتقطا حل له ان یفتی لو صوابه اکثر

من خطائه فلو لم يكن مجتهدا لم يحل له ان يفتي الا بطريق الحكاية فيحكي ما يحفظ من اقوال الفقهاء ح
المفتي في زماننا لو سئل فلو كانت المسائلة مروية عن اصحابنا في الروايات الظاهرة بلا خلاف بينهم
يفتي بقولهم ولا يخالفهم برايه ولو مجتهدا متقنا اذ الظاهر ان الحق مع اصحابنا ولا يعدوهم واجتهاده
لا يبلغ اجتهادهم ولا ينظر الى من خالفهم ولا يقبل حجته لانهم عرفوا الادلة وميزوا بين ما صح وبين ضده
(اقول) هذا من حسن الاعتقاد والا فمالك رحمه الله اقدم منهم ولا دليل انهم اضبط واحرز واكثر
تتبعا بالاخبار والآثار من الشافعي ومالك رضي الله عنهما ولم تكن الاحاديث مدونة في زمان ابي
رضي الله عنه وصاحبيه رضي الله عنهما مثل ما دونت بعدهم اذ الكتب الستة وامثالها دونت
بعدهم وايضا راي المجتهد لو خالف رايهم لا كتابا او سنة او اجماعا او صحابة وتابعيا قبل فتواه في زمان
الصحابة رضي الله عنهم كشريح مثلا فيجب عليه ان يعمل برايه لا براي غيره اذ يزعم انه حق راجح
على غيره فكيف يحل له العمل لغيره وقد ذكر في حيز يجب على المجتهد العمل باجتهاده ويحرم عليه
تقليد غيره ح ولو اختلف فيها اصحابنا رحمهم الله فلو مع ح رضي الله عنه احد صاحبيه ياخذ
بقولهما لظهور الصواب فيهما ولو خالفه ح صاحباه فلو كان اختلافهم بحسب الزمان كالحكم بظاهر
العدالة ياخذ بقول صاحبيه لتغير احوال الناس وفي المزارعة والمعاملة يختار قولهما لاجماع
المتاخرين على ذلك وفيما عدا ذلك قيل يخير المجتهد ويعمل بما ادى اليه اجتهاده وقيل ياخذ
بقول ح رضي الله عنه وقيل من سئل عن عشر مسائل مثلا فيصيب في ثمانية لا في البقية فهو مجتهد
وقيل لا بد للاجتهاد من حفظ المبسوط ومعرفة الناسخ والمنسوخ والمحكم والمؤول والعلم بعادات
الناس وعرفهم ولو كانت المسئلة في غير ظاهر الرواية فلو وافقت اصول اصحابنا يعمل بها و
لو لم يجد لها رواية عن اصحابنا واتفق فيها المتاخرون على شيء يعمل به ولو اختلفوا يجتهد ويفتي بما
هو اصوب عنده (اقول) جعل اصحابنا رحمهم الله بمنزلة الصحابي رضي الله عنه في لزوم التقليد
وهذا مخالف للاصول ومذهب اصحابنا والله اعلم ح ولو كان المفتي مقلدا غير مجتهد ياخذ بقول
من هو افقه الناس عنده ويضيف الجواب اليه فلو كان الافقه عنده في مصر آخر يرجع اليه

بکتاب ولابجازت خوفا من الافتراء علی اللہ تعالی حرام واتفق اصحابنا لاینبغی للقاضی ان یجالفہم برأیہ اذ الحق لایعدوہم اقول فیہ نظر لما مر ویجیٔ فی الفصل الثانی ان الحنفی لاینبغی لہ ان یحکم بخلاف مذہبہ الا اذا کان مجتہداً ولو اختلفوا قال المتقدمون من مشایخنا یوخذ بقول ابی حنیفہ رضی اللہ عنہ وقال المتاخرون ولو کان احدہما مع ابی حنیفہ یوخذ بقولہما ولو کان ابی حنیفہ فی جانب وہما فی جانب یخیر القاضی فیہ ولو مجتہداً والا فیستفتی غیرہ فیہ فیأخذ بقولہ کعامی ولو کان فی المصر فقیہان اختلفا یاخذ باصوبہما عندہ ولو ثلاثۃ فاتفق اثنان یاخذ بقولہما ولم یجز للحنفی ان یأخذ بقول مالک والشافعی فیما خالف مذہبہ ولہ ان یأخذ بقول قاض حکم علیہ بخلاف مذہبہ وینبغی للقاضی ان یشاور اہل الفقہ فی الحکم انتہی کذا فی الجامع الفصولین جلد الاول اصل آخر فی معرفۃ مفتی زماننا فی الفصولین ان لم یکن من اہل الاجتہاد ولایحل لہ ان یفتی الا بطریق الحکایۃ فیحکی ما یحفظ من اقوال الفقہاء فی وجیز الکردری وان لم یکن مجتہدا لایحل لہ الفتوی الا بطریق الحکایۃ فیحکی ما یحفظ من اقوال الفقہاء فی آدب القاضی لصدر الاسلام ولو لم یکن مجتہدا فالحافظ لاقاویل الائمۃ فی فصول الستۃ وان سمی الحاکی مفتیا فلا باس بالتسامح فی الالفاظ والمبانی اذا لم یلتبس الحقایق والمعانی والحکایۃ وان لم یشترط فیہا مایشترط فی الافتاء لکن یشترط فی صحتہا بعد ان یکون الحاکی ماموناً ثقۃ عدلا فیما یحکیہ من الاقاویل المختلفۃ للمستفتی فیحفظہا المستفتی ویصیر کانہ سال المجتہدین فی ادب القاضی للمغنی قال الا انہ یفتی لشیٔ قد سمعہ فانہ یجوز وان لم یکن عالما بما ذکرنا من الادلۃ فی فصول الستۃ وقد قال بعض مشایخنا رحمہم فی جواز الحکایۃ ان کانت مسائلہ ظہرۃ واشتہرت عن اصحابنا فلا بأس الحکایۃ الجواب فان ما صح عن اصحابنا رحمہم اللہ علم مجتبی مرضی ویرجی حینئذ ان یسمع للحاکی الاعتماد علی الکتب واضافۃ الجواب الی من ہو افقہ الناس عندہ وانی لااری لاحد ان یفتی لشیٔ لایفہمہ وتحمیل اثقال الناس فی ادب القاضی لصدر الاسلام قال الا ان یفتی لشیٔ قد سمعہ فانہ یجوز وان لم یکن عالما لانہ حاک بما سمعہ من غیرہ فہو بمنزلۃ الراوی من باب الاحادیث ویشترط فیہ مایشترط فی الراوی من العقل والضبط والفہم والعدالۃ فی فصول الستۃ فاما من

لم یکن محلا للاجتهاد فهو مکلف لا یعذر بالخطاء فی الحکم بل یخاف علیه اعظم الوزر ومن اعظم المعاصی
الجهل بالجهل ومن قصر فی رعایة شروط الاصابة بعد التمکن منها فهو ایضا اثم فی المحیط قال ان یفتی
بشیئ قد سمعه فانه یجوز وان لم یکن عالما بما ذکرنا من الادلة لانه حکی ما سمع من غیره فهو بمنزلة
الراوی فی باب الاحادیث فیشترط فیه ما یشترط فی الراوی من العقل والضبط والعدالة والفهم
فی خزانة الاکمل وعن شداد بن حکیم من عرف قول ابی حنیفة رح واصحابه یسعه ان یفتی انتهی کذا فی
فتاوای معصومیه وفی رسم المفتی المفتی فی زماننا من اصحابنا اذا استفتی عن مسئلة وسئل عن
واقعة ان کانت المسئلة مرویة عن اصحابنا فی الروایات الظاهرة بلا خلاف بینهم فانه یمیل
علیهم یفتی بقولهم ولا یخالفهم برایه وان کان مجتهدا متقنا لان الظاهر ان یکون الحق مع
اصحابنا ولا یعدوهم واجتهاده لا یبلغ اجتهادهم ولا ینظر الی قول من خالفهم ولا تقبل حجة لانهم
عرفوا الادلة ومیزوا بین ما صح وثبت وبین ضده وان کانت المسئلة مختلفا فیها بین اصحابنا
فان کان مع ابی حنیفة رحمه الله احد صاحبیه یاخذ بقولهما لوفور الشرائط واستجماع ادلة
الصواب فیهما وان خالف ابا حنیفة صاحباه فی ذلک فان کان اختلافهم اختلاف عصر وزمان
کالقضاء بظاهر العدالة یأخذ بقول صاحبیه لتغییر احوال الناس وفی المزارعة والمعاملة ونحوهما
یختار قولهما لاجتماع المتاخرین علی ذلک وفیما سوی ذلک قال بعضهم تخییر المجتهد ویعمل بما افضی
الیه رائه وقال عبد الله بن المبارک یاخذ بقول ابی حنیفة رحمه الله وتکلموا فی المجتهد قال بعضهم
من سئل من عشر مسائل مثلا فیصیب فی الثمانیة ویخطی فی البقیة فهو مجتهد وقال بعضهم لابد للاجتهاد
من حفظ المبسوط ومعرفة الناسخ والمنسوخ والمحکم والمؤول والعلم بعادات الناس وعرفهم و
انکان المسئلة فی غیر ظاهر الروایة ان کانت التوافق اصول اصحابنا یعمل بها وان لم یجد له روایة
عن اصحابنا واتفق فیها المتاخرون علی شیئ یعمل به وان اختلفوا یجتهد ویفتی بما هو صواب عنده
وانکان المفتی مقلدا غیر مجتهد یاخذ بقول من هو افقه الناس عنده ویضیف الجواب الیه فانکان
افقه الناس عنده فی مصر آخر یرجع الیه بالکتاب ویثبت فی الجواب ولا یجازف خوفا من الافتراء

على الله تعالى التحريم الحلال وضده والله الموفق للصواب انتهى كذا فى فتاوى قاضيخان اصل آخر فى ترتيب الدلائل للعمل فى رسم المفتى فى المحيط فى ترتيب الدلائل للعمل بها قال ينبغى للقاضى ان يقضى بما فى كتاب الله تعالى وينبغى ان يعرف ما فى كتاب الله تعالى من الناسخ والمنسوخ و ينبغى ان يعرف من الناسخ ما هو محكم وما هو متشابه فان لم يجد فى كتاب الله تعالى يقضى بما جاء عن رسول الله عليه السلام وينبغى ان يعرف الناسخ والمنسوخ من الاخبار انه يجب العمل بالناسخ دون المنسوخ ويجب ان يعمل المتواتر والمشهور وما كان من خبر الاحاد لان المتواتر واجب العمل به قطعا يكفر جاحده والمشهور واجب العمل به الا انه لا يكفر جاحده ولكن يخشى عليه الماثم وان كان حادثة لم يرو فيها سنة رسول الله عليه السلام يقضى فيها بما اجمع عليه الصحابة رضى الله عنهم لان العمل باجماع الصحابة واجب فى المفتى وان كان حادثة لم يرو فيها سنة رسول الله عليه السلام يقضى فيها بما اجمع عليه الصحابة رضى الله عنهم فى محيط السرخسى فان لم يجد نصا يقضى باجماع الصحابة رضى الله عنهم فى المحيط ثم الاجماع ينعقد بطريقين احدهما اتفاق كل الصحابة على حكم باقوالهم وهذا متفق عليه والثانى تنصيص البعض وسكوت الباقين بان اشتهر قول البعض وبلغ الباقين ذلك فسكتوا ولم ينكروا ذلك وهذا مذهبنا ولكن هذا الاجماع فى المرتبة دون الاول لان الاول مجمع عليه والثانى مختلف فيه وفى المغنى ثم الاجماع ينعقد بطريقين احدهما اتفاق كل الصحابة على حكم باقوالهم وهذا متفق عليه والثانى تنصيص البعض وسكوت الباقين بان اشتهر قول البعض فقهائهم وبلغ الباقين ذلك فسكتوا ولم ينكروا ذلك وهذا مذهبنا ولكن هذا الاجماع فى المرتبة دون الاول فى المحيط فان كان حادثة ليس فيها اجماع الصحابة ولا قول واحد من الصحابة لكن فيه اجماع التابعين فانه يقضى باجماعهم لان اجماع التابعين حجة الا ان اجماع التابعين فى كونه حجة دون اجماع الصحابة وكذلك اجماع كل فريق بعد ذلك حجة ولكنه دون الاول فى كونه حجة فان لم يجد عنهم اجماع يعمل باجماع من بعدهم ان كان فى زمان الذى هو فيه هذا لان اجماع كل عصر حجة بالنص فى المغنى فان كانت حادثة ليس فيها اجماع الصحابة لكن

فيها اجماع التابعين فانه يقضى باجماعهم الا ان اجماع التابعين فى كونه حجة دون اجماع الصحابة
وكذلك اجماع كل فريق بعد ذلك حجة ولكنه دون الاول فى كونه حجة فى المحيط فان لم يجد
فى ذلك اجماعًا وكان فيه اتفاق بين اصحابنا هم ابو حنيفه وابو يوسف ومحمد رحمهم الله يوخذ
بقولهم ويسعه ان يخالفهم برائه فى المغنى فان لم يجد فى ذلك اجماعًا وكان فيه اتفاق بين
اصحابنا ابو حنيفه وابو يوسف ومحمد رحمهم الله يوخذ بقولهم ولا يسعه ان يخالفهم برائه فى فتاوى
قاضيخان المفتى فى زماننا من اصحابنا اذا استفتى عن مسئله وسئل عن واقعة ان كانت المسئلة
مروية عن اصحابنا فى الروايات الظاهرة بلا خلاف بينهم فانه يميل اليهم ويفتى بقولهم ولا يخالفهم
برائه وان كان مجتهدا متقنيا لان الظاهر ان يكون الحق مع اصحابنا ولا يعدوهم واجتهاده
لا يبلغ اجتهادهم ولا ينظر الى قول من يخالفهم ولا يقبل حجة لانهم عرفوا الادلة وميزوا بين ما صح
وثبت وبين ضده فى فصول الستة وقال مشائخنا فى بيان طريقة من يفتى فى زماننا المسئلة
المسئول عنها فى زماننا ان كانت مروية عن اصحابنا المتقدمين فى الرواية الظاهرة بلا خلاف
بينهم فانه يفتى بقولهم ولا يخالفهم برائه وان كان مجتهدا اى مذهب اصحابنا رحمهم الله لان الظاهر
ان الحق معهم واجتهاده لا يبلغ اجتهادهم الا باخبار عرفا ولا يخالف شرعًا ولا ينظر الى قول
من خالفهم ولا يقبل حجة لانهم عرفوا الادلة وميزوا بين ما صح وثبت وبين غيره وعلماؤنا الثلاثة
رحمهم الله هم الذين احيوا سنن النبى صلى الله عليه وسلم على وجهها اتفاقهم هذا واختلافهم رحمة
وقد قال امام اهل الحديث احمد بن حنبل رحمه الله اذا اجتمع فى المسئله قول الثلاثة لم يسع
مخالفتهم فقيل له من هم فقال له ابو حنيفة وابو يوسف ومحمد رحمهم الله فى فتاوى قاضيخان وان
كانت المسئلة مختلفا فيها بين اصحابنا فان كان مع ابى حنيفة احد صاحبيه ياخذ بقولهما
لوفور الشرائط واستجماع ادلة الصواب فيهما فى فصول الستة وان كانت المسئله مختلفا
فيها بين اصحابنا المتقدمين رحمهم الله فان كانت مع ابى حنيفه احد صاحبيه رحمهما الله ياخذ
بقولهما لوفور الشرائط واستجماع ادلة الصواب فيهما فى الكافورى ولو كان مع ابى حنيفه

واحد من الباقين فالواجب ان يفتي على قول ابي حنيفه و في فتاوى قاضيخان وان خالف اباحنيفه وصاحباه في ذلك فان كان اختلافهم اختلاف عصر و زمان كالقضاء بظاهر العدالة ياخذ بقول صاحبيه لتغير احوال الناس و في المزارعة والمعاملة ونحوهما يختار قولهما لاجماع المتاخرين على ذلك وفيما سوى ذلك قال بعضهم يتخير المجتهد ويعمل بما اقتضى اليه رايه في المحيط وان كان ابوحنيفه من جانب وابويوسف ومحمد رحمهما الله من جانب فان كان القاضي من اهل الاجتهاد يجتهد وان لم يكن من اهل الاجتهاد يستفتي غيره و ياخذ بقول المفتي بمنزلة العامي وفيه ايضا وان لم يكن من اهل الاجتهاد ياخذ بقول ابي حنيفة رحمه الله ولا يترك مذهبه لانه افقه عنده من غيره ولا يترك متابعته في فتاوى قاضيخان وقال عبد الله بن المبارك ياخذ بقول ابي حنيفة رحمه الله في وجيز الكردري وعن ابن المبارك انه ياخذ بقول الامام لا غير في فصول السنة وقال عبد الله بن مبارك رحمه الله ياخذ بقول ابي حنيفه رحمه الله ولا يفتي الا بقوله وان كان جميع اصحابه في جانب آخر لانه كان من التابعين وزاحمهم في الفتوى قال شيخ الاسلام صاحب الهداية وهو قول اكثر المشايخ رحمهم الله وقيل هذا اصح اذا كان المجيب حاكيا لا مجتهدا في المحيط قال عبد الله بن المبارك رحمه الله ياخذ بقول ابي حنيفه رحمه الله لا محالة في السراجية ثم الفتوى على الاطلاق على قول ابي حنيفه رحمه الله ثم بقول ابو يوسف رحمه الله ثم بقول محمد رحمه الله ثم بقول زفر بن هذيل والحسن بن زياد رحمهما الله وقيل اذا كان ابو حنيفه رحمه الله في جانب وصاحباه في جانب فالمفتي بالخيار والاول اصح اذا لم يكن المفتي مجتهدا لانه كان اعلم العلماء في زمانه حتى قال الشافعي رحمه الله الناس كلهم عيال ابي حنيفه رحمه الله في الفقه ولهذا قيل سلم لابي حنيفه سبعة اثمان العلم في الكافوري وقال الامام حميد الملة والدين الواجب عندي ان يفتي على قول ابي حنيفه رحمه الله على كل حال في هداية المفتين وقال اكثر المشايخ لو كان ابو حنيفه رحمه الله في جانب وجميع اصحابه في جانب لا يكون الفتوى الا بقوله اصل آخر في علامات المعلمة للترجيح في المضمرات اما العلامات المعلمة على الافتاء فقوله وعليه الفتوى وبه يفتي وبه نعتمد وناخذ وعليه الاعتماد وعليه عمل الائمة

وعلیہ العمل الیوم وہو الصحیح وہو الاصح وہو الظاہر وہو الاظہر وہو المختار وفی زماننا وفتوی
مشایخنا وہو الاشبہ وہو الاوجہ وغیرہا من الالفاظ مذکورۃ فی متن ہذا الکتاب فی محالہا عن
حاشیۃ البزدوی قولہ وہو الصحیح فان لفظ الاصح یقتضی ان یکون غیرہا صحیحا ولفظ الصحیح یقتضی
ان یکون غیرہا غیر صحیح فی در المختار لفظہ الفتوی اکد من لفظ الصحیح انتہی کذا فی فتاوی معصومیہ
القسم العاشر درمیان سنت وبدعت تردید آید ترک آن سنت لازم است ثم اعلم ان فعل
البدعۃ اشد ضررا من ترک السنۃ بدلیل ان الفقہاء قالوا اذا تردد فی شئی بین کونہ سنۃ وبدعۃ فترک
لازم واما ترک الواجب ہل ہو اشد من فعل البدعۃ او علی العکس ففیہ اشتباہ حیث ما کان صرحوا
فیمن تردد فی شئی بین کونہ بدعۃ وواجبا انہ یفعلہ وفی الخلاصۃ مسئلۃ تدل علی خلافہ حیث قال اذا
شک فی صلواتہ انہ ہل صلاہا ام لا ان کان فی الوقت فعلیہا ان یعیدہا وان خرج الوقت ثم
شک لاشئی فیہ ولو کان الشک فی صلواۃ العصر یقرأ فی الرکعۃ الاولی والثالثۃ ولا یقرأ فی الثانیۃ
والرابعۃ انتہی کلامہ انتہی کذا فی الطریقۃ المحمدیۃ اصل آخر فی تردید الفعل بین المشروعۃ والبدعۃ
فی المبسوط وان تردد بین الواجب والبدعۃ فعلیہ ان یاتی بہا احتیاطا لانہ لا وجہ لترک الواجب
وما تردد بین البدعۃ والسنۃ یترکہا لان ترک البدعۃ لازم واداء السنۃ غیر لازم فی المحیط
والاصل ما دار بین البدعۃ والواجب کان الاتیان بہ اولی من ترکہ وکل ما دار بین البدعۃ
والسنۃ کان ترکہ اولی من الاتیان بہ فی القاعدی قال اذا تردد الفعل بین ان یقع فرضا
او بدعۃ فاتیانہ اولی بالاتفاق ومتی تردد بین ان یقع سنۃ او بدعۃ فترکہ اولی عند الاکثر وہو
المختار وان تردد بین ان یقع واجبا او بدعۃ فالاتیان اولی عند الاکثر فی الجامع الرموز عن
الکرمانی ومدار الامر ان الفعل متی حام حول السنۃ والبدعۃ کان ترکہ اولی من اتیانہ فی مجمع البحرین
عن الاجناس وما تردد بین الواجب والبدعۃ یؤتی بہ احتیاطا فی الخلاصۃ رجل ترک صلوۃ واحدا
من یوم واحد ولا یدری ای صلوۃ ہی یعید صلوۃ یوم ولیلۃ اذا شک فی صلاتہ انہ ہل صلاہا ام
لا ان کان فی الوقت فعلیہ ان یعیدہ وان خرج الوقت ثم شک لاشئی علیہ ولو کان الشک فی صلوۃ

العصر یقرأ فی الرکعة الاولیٰ والثالثة ولا یقرأ فی الثانیة والرابعة وہذہ المسئلة تدل علی ان
ترک الواجب اولیٰ من اتیان البدعة کما صرح بہ صاحب طریقة المحمدیة انتہیٰ کذا فی فتاوی
معصومیہ المشہور بفتاویٰ اہل بخارا القسم الحادی عشر در بیان آنکہ وقتیکہ جمع شوند
امر ونہی پس عمل کردن بر نہی اولیٰ است اذا اجتمع النہی والامر فالنہی اولیٰ فی التمرتاشی فی تفریعات
المریض والامر والنہی اذا اجتمعا کان النہی اولیٰ فی القنیة والنہی راجح علی الامر فی وجیز الکردری
النہی راجح علی الامر حتی استوعب النہی الازمان ولم یقتض الامر التکرار فی المحیط السرخسی انتہیٰ کذا
فی فتاوی معصومیہ القسم الثانی عشر در بیان آنکہ کسی مبتلا شود بدو چیز خیر وشر پس عمل کردن
بشر اولیٰ است ومختار ہمین است بروایت حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کہ گفت عائشہ رضی
اللہ عنہا کہ فرمود حضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ آنست اختیار دارد درمیان دو چیز یکی خیر وشر
پس اختیار کند نہی را چنانچہ در نہایہ آوردہ است فی المحیط السرخسی من ابتلی بلیتین وامتحن
بشرین فعلیہ ان یختار واہونہما ہذا ہو قضیة الحکمة والشریعة فی التبیین من ابتلی بلیتین وہما
متساویان یأخذ بایہما شاء وان اختلفا یختار واہونہما لان مباشرة الحرام لا یجوز الا للضرورة
ولا ضرورة فی حق الزیادة فی کراہیة الوجیز والمبتلی بین البلیتین لا یختار الا الشر فی النہایة و
قالت عائشہ رضی اللہ عنہا ما خیر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بین الشیئین الا اختار اہونہما
فمن ابتلی بلیتین فعلیہ آن یختار اہونہما انتہیٰ کذا فی فتاوی معصومیہ المشہور بفتاوی اہل بخارا
القسم الثالث عشر الاحتیاط فی العبادات واجب فی جہاد المحیط لان الواجب علی المسلمین
الاخذ بالاحتیاط علی اقصی الوجوہ الذی علیہ فی فصل حیض المحیط والاحتیاط فی العبادات واجب
فی شرح عبد العلی عن الحصر والاحتیاط فی العبادات واجب فی وجیز الکردری والاحتیاط فی الصلوٰة
التی ہی وجہ دینہ ومفاتیح رزقہ واول ما یسئل فی المواقف واول منزل الآخرة لا غایة لہ ولہذا
قلنا حمل المصلی اولیٰ من ترکہ فی زماننا انتہیٰ کذا فی فتاوی معصومیہ القسم الرابع عشر در بیان
ترتیب کتب فتاوی افضل کتب الفتاوی واولہا بالفتویٰ کتاب الخلاصة ثم الفتاوی قاضیخان

ترتیب

ثم المحیط ثم الذخیرة ثم الملتقط ثم القنیة کذا فی مصلح الدین و ایشان صوفی اللہ یار در مسلک المتقین آوردہ

نامهای کتابهای کبار — گرچه بیرون بود ز تحت شمار
بهترین کتابها اینجا — اول او خلاصة الفتوی
بعد باشد کتاب قاضی خان — بعد ازین دو محیط را میدان
هم ذخیره و ملتقط زان پس — زان خزانه و قنیه است ای کس
گرچه اینهاست صورت فتوی — لیک اندر طریقهٔ تقوی
یک روایت بود بحرمت چیز — صد روایات با حلالی نیز
گرچه او را حرام نشمارد — متقی در عمل نمی آرد
تا توانند بندگی خدا — جمع سازند بمذهب علما

القسم الخامس عشر در بیان اسمای علماء عظام بخارای شریف که در عصر امیر المومنین شاه مراد بی معصوم غازی رحمه اللہ که جمع شده فتاوی معصومیه را کرده اند و ثانیاً در عصر امیر المومنین سید امیر حیدر مرحوم نظر ثانی کرده فتاوی سلطانیه نام نهاده اند و عبارت فتاوی معصومیه که مشهور بفتاوی اهل بخارا است اینست لهذا و سمیها بفتاوی اهل بخارا اشارة الی ان علماء تلک البلدة صححوها و دلالة علی الاحتراز عن اٰیة الیه بنیوها الاول[1] المختارین بالتحقیق والاماثل الممتازین بالتدقیق جامع المعقول والمنقول خبیر مشکلات العلوم تحریر معضلات الرسوم الفائق فی زمانه والسابق علی اقرانه مصداق المفسر والمحدث والفقیه فی الدین قاضی امیر معین الحق والملة والدین الثانی[2] ذو الفهم المستقیم و صاحب العزم المستدیم الصائب النظر فی تحقیق المسائل والثاقب الفکر فی تدقیق الدلائل مصداق الاوحدی فی استحقاق الالمعی عدل الولاة قاضی القضاة کانه وقایة اللہ قاضی امیر عنایت اللہ الثالث[3] کامل البصیرة فی التحریر والفیلسوف الخبیر اسوة ارباب التحقیق قدوة اصحاب التدقیق غازی الرواة و قاضی القضاة صاحب اقبال طلوع السهیل قاضی امیر فضیل الرابع[4] صاحب الرای الکامل صاحب الحق

الفاصل من عين النقابته والاصول فى الدين وزين الرواية فى الاصول الى اليقين مصداق
لملكة الاجتهاد فى العصر سيد امير اسد ابو النصر الخامس الكامل فى الدين و الديانة الفاضل فى
فنون القضاء والرياسته الحافظ لحدود الشرعية والملاحظ لارباب الطريقة المبالغ فى سلوک
منهج الزراية صاحب الاستقامة فى الجود والكرامة المصافح بكمال البشارة للملاقى قاضى خواجه
ترسون باقى السادس مجمع الفضائل والعلوم ومنبع الفواضل والرسوم الاستاد الكامل
المكمل للطلاب الاعتضاد الفاصل المفضل للصعات المخرص للفقراء والاطعام والماعون
المفتى وقاضى العسكر الهمايون مصداق التذكره والموعظ والمثل المحترز فى الكلام عن الخطل
وفى مجالس العلم عن المناظرة والجدل خواجه داملا قربان بدل طاب الله مسنده وجعل الجنة مرقده
السابع والمراجع والمراقب فى الاحوال عن الخلل صاحب الديانة الكاملة غالب الدراية فى الحقوق
الفاصلة الامون الامين والمامون قاضى العسكر الهمايون لامور الدين اسد الله قاضى امير
عبد الله الثامن هادى الطريقة المحمدية صادى السليقة الاحمدية قدوة اهالى الصوفيه صفوة سلكة
المصطفوية خطيب بلدة الفاخرة اديب طلبة الباهر مصداق مسلك السداد ومنسک الرشاد امام
الجمع والاعياد صاحب التعامل والكامل شيخ داملا نياز قل التاسع صاحب اتقان الفضائل
ومجموعة الرسايل مجمع نفائس علوم منبع منافس الرسوم الامون فى تحمل القضا صاحب الدستور فى
الفتوى الامين فى امورهما والمامون فى البلدة الفاخرة قاضى العسكر الهمايون المتدرب
لخطاب المستطاب قاضى امير عبد الوهاب العاشر الذى حاز قصب فى مضماره وجاز الاقران
فى غوض الفرايد من بحاره عنوان الفضائل والكمالات فنون الرسائل فى الخطابات جامع الفنون
وواضع الفتوى مصداق سالك الطريق الاسلم قاضى امير عبد الرحمن الاعلم الحادى عشر الحافظ
لكلام المجيد الحافظ لنظام السديد صاحب التادب والتشفق غالب الجذب والتصوف المتبرى
فى امور الدين عن الشكوک مصداق خليفة السلوک المحترز عن الرياء والغرض خليفه داملا عوض
صانهم الله تعالى عن زمنة المحذورات وزانهم بدارج الفضايل والكمالات ورزقهم خير الدارين

وتبتهم على الفلاح فى المقامين ايضاً وكنا سمينا هذه المجموعة بفتاوى المعصومية اولاً ثم لما
بناها سلطان المسلمين و امام المؤمنين على ما جمعه الامير المغفور سميناها بفتاوى سلطانية ثم
جعلتها تحفة لحضرة من اصطفاه خليفة فى الارض وجعل اطاعته على الخلائق من عداد الفرائض
وهو امامنا وامام سلاطين زماننا ليظل لنا ظلال رحمته ويمطر علينا سحاب رافته ولنصير بعميم لطفه
محظوظين وبعين عنايته مشهودين محفوظين لازال ملجأ للخواص والعوام ومن جاء من شدائد
الايام وحصناً حصيناً للاسلام بالنبى وآله عليهم الصلوة والسلام الخ القسم السادس عشر
دربیان تقلید مجتهدین الفصل الاول فى بيان ان المقلدين ليس لهم استنباط الاحكام من
الادلة الاربعة صراحة وقياساً من القواعد الاصولية بل دليلهم قول المجتهد وان العلماء هذا
الزمان حكم العوام باید دانست که مایان که مقلدانیم و مقلدان را نمیرسد که بمقتضاء آراء خود ها
امر مخصوص قرآنی یا نبوی چنانکه صلوه ست یا اذکر ربک فی نفسک بوجوب یا ندب یا اباحة
یا غیر ذلک حکم کنند واز دحکم وجوب صلوة یا وجوب خفاء ذکر بفهمانند تا تصریح از مجتهد نباشد
بلکه فرو آورد همین امر مخصوص بیک معنی از مبیت و یک معانی امر کما حرره الفاضل الچلپی
فی حاشیة التلویح خواه حقیقی باشد وخواه مجازی خاصه مجتهد است زیرا که تقرر معنی حقیقی
محتاج بعدم وجدان صوارف است لان الحقیقة تترک بالصوارف چنانکه در بزدوی گفته اند
باب جملة ما تترک به الحقيقة وهو خمسة انواع قد تترک بدلالة الاستعمال والعادة وقد تترک
بدلالة اللفظ فى نفسه وقد تترک بدلالة سياق الكلام وقد تترک بدلالة معنى يرجع الى المتكلم
وقد تترک بدلالة فى محل الكلام انتهى وفصل كل واحد منها لا يليق ايراده ههنا وچنانکه در خلاصة
الاصول آورده والحقيقة تترک بدلالة العادة كما فى الصلوة والحج وبدلالة اللفظ نفسه
كالحلف باكل اللحم وبدلالة السياق كقوله طلق امرأتى ان كنت رجلا وبدلالة معنى يرجع الى
المتكلم كما فى يمين الفور انتهى وچنانچه در حسامی آورده اند ثم جملة ما تترک به الحقيقة خمسة قد
تترک بدلالة محل الكلام وبدلالة العادة وبدلالة معنى يرجع الى المتكلم وبدلالة اللفظ نفسه

وبدلالة سیاق النظم انتهی وهمچنان تقرر معنی مجازی محتاج بنصب قرینه صارفه است ومع ثبوت
وجود قرائن وعدم اینها یہ تقیین معنی امر مخصوص ونفی صوارف شان ایشان بود که ایشان را
احوال نصوص واضح بودند علی قدر افهامهم چنانچه مقرر علم اصول که شرط استنباط احکام از نصوص
جامعیت علوم است بامور اربعة الکتاب بان یعرف معانیه لغة بان یعرف معانی المفردات
والمرکبات وخواصها فی الافادة فیفتقر الی اللغة والصرف والنحو والمعانی والبیان بحیث
یعرف بذلک خطاب العرب وعاداتهم فی الاستعمال وشریعة بان یعرف المعانی والعلل المؤثرة
فی الاحکام وان یکون عالما باقسامه من الخاص والعام والمحکم والمؤول والمشترک والمجمل
والناسخ والمنسوخ وغیر ذلک مما بین فی علم الاصول قدر ما یتعلق بالاحکام وذلک مقدار
خمسمائة آیات والسنة قدر ما یتعلق بالاحکام وذلک ثلثة آلاف حدیثا واردة فی الاحکام
بان یعرف بمتنها وهو نفس الحدیث وسندها وهو طریق وصولها الینا من تواتر او شهرة او آحاد
وفی ذلک معرفة حال الرواة والجرح والتعدیل الا ان البحث عن احوال الرواة فی زماننا
هذا کالمتعذر لطول المدة وکثرة الوسایط فالاولی الاکتفاء بتعدیل الائمة الموثوق بهم فی علم الحدیث
کالطحاوی وابن عدی وابن شاهین وابن نعیم الاصفهانی وغیرهم من ائمة الحدیث والاجماع
بان یعرفه ویعرف من اصفه لئلا یخالف ووجوه القیاس بشرائطها واحکامها والمقبول منها
والمردود وکل ذلک لیتمکن من الاستنباط الصحیح کما یستفاد من التلویح وجامع الرموز والفصولین
وخزانة الروایات والخانیة وغیرها وهو الاصح کما فی الفصولین ولا یخفی ان جامعیة العلوم
المذکورة مختصة بالمجتهد انتهی کذا فی التحفة المحمدیة ونیز باید دانست که در حدیث صحیح اذکروا
محاسن موتاکم وکفوا عن مساویهم آمده اما معامله زمانیان اذکروا مساوی موتاکم وکفوا عن
محاسنهم بود بلکه محاسن بزرگان را در صورت مساوی می بینند سه چشم بداندیش که برکنده
باد؛ عیب نماید هنرش در نظر؛ وباوجود دعوی سنیت بر ائمه اهل سنت بطریق تفوق و
تعلی طعنه میزنند سه هرکه بیهوده گردن افرازد؛ خویشتن را بگردن اندازد؛ ودر تخطیه

وتجسس عیوب بزرگان مبادرت می نمایند ۵ نه در هر سخن بحث کردن رواست ٭ خطای بزرگان گرفتن خطااست و در هدم اساس شریعت وکسر اساطین ملت همت خود مصروف می دارند ۵ نزا نبشه دادم که هیزم شکن ٭ نگفتم که دیوار مسجد بکن ٭ و در اہانت بزرگان دین وشکست خانہ شرع متین کمال بزرگی پندارند ۵ بزرگش نخوانند اہل خرد ٭ کہ نام بزرگان بزشتی برد ٭ تاآنکہ سراج امت سرور عالم امام الائمہ امام اعظم را صاحب الرای گویند چہ او برخلاف حدیث بزرگ رفع بدین حکم نمودہ است وتثویب را کہ بقیاس آن امام وصاحبین وسائر فقہاء کوفہ مستحسن است بدعت ضلالت نوانند انتہی کذا فی فصل الخطاب القسم السابع عشر دربیان آداب وحقوق پیر کامل وتیز باید دانست کہ آداب وحقوق پیر کامل بسیار اند امام ربانی در رسالہ مبدأ و معاد میفرماید شرافت ومرتبۂ علم باندازۂ شرف ورتبہ معلوم است معلوم ہر چند شریف تر علم آن عالی تر پس علم باطن کہ صوفیہ بآن ممتاز اند اشرف باشد از علم ظاہر کہ نصیب علماء ظواہر است برقیاس شرافت علم ظاہر بر علم حجامت وحیاکت پس رعایت آداب پیر کہ علم باطن را از و اخذ کنند باضعاف زیادہ باشد از رعایت آداب اُستاد کہ علم ظاہر از و استفادہ نمایند ہمچنین رعایت آداب اُستاد علم ظاہر باضعاف زیادہ است از رعایت آداب اُستاد علم حجام وحائک وہمین تفاوت در اصناف علم ظاہر جاری است استاد علم کلام وفقہ اولی واقدم است از استاد علم نحو وصرف واستاد علم نحو وصرف اولی تر است از استاد علم فلسفی بآنکہ علوم فلسفی داخل علوم معتبرہ نیست اکثر مسائل آن لاطائل است وبی حاصل اقل مسائل آنکہ در کتب اسلامیہ اخذ کردہ اند وتصرفات درآن کردہ از جہل مرکب خالی نیستند کہ عقل را دران موطن مجال نیست ظہور نبوت وراء طور عقل ونظر است باید دانست کہ حقوق پیر فوق حقوق سائر ارباب حقوق است بلکہ نسبت ندارد وحقوق پیر بحقوق دیگران بعد از انعامات حضرت حق سبحانہ واحسانات رسول علیہ وعلی آلہ الصلوٰۃ والتسلیمات بلکہ پیر حقیقی ہمہ رسول است صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم ولادت صوری ہر چند

از والدین است اما ولادت معنوی مخصوص به پیر است ولادت صوری را حیات چند روزه
است ولادت معنوی را حیات ابدی است نجاسات معنوی مرید را پیر است که بقلب و روح
خود کناسی مینماید و تطهیر شکنبهٔ او می فرماید و در توجهات که نسبت بعضی مسترشدان واقع میشود
محسوس میگردد که در تطهیر نجاست باطن ایشان تلوثی بصاحب توجه نیز می دود و تا زمانی
مکدر میدارد پیر است که بتوسل او بخدا میرسد عزّ وجلّ که فوق جمیع سعادات دنیویه و اخرویه
است پیر است که بوسیلهٔ او نفس امّاره که بالذات خبیث است مزکی و مطهر میگردد و از
امّارگی باطمینان میرسد و از کفر جبلّی باسلام حقیقی می آید ه گر بگویم شرح این بے حد شود ها
پس سعادات خود را در قبول پیر باید دانست و شقاوت خود را در رد او نعوذ بالله سبحانه
من ذلک رضای حق سبحانه را در پس پرده رضای پیر مانده اند تا مرید در مرضی پیر خود را گم
نسازد بمرضیات حق سبحانه نرسد آفت مرید در آزار پیر است هر زلتی که بعد از ان باشد
تدارک آن ممکن است اما آزار پیر را بهیچ چیز تدارک نتوان نمود آزار پیر بیخ شقاوت است
مرید را العیاذ بالله سبحانه من ذلک خلل در معتقداتِ اسلامیه و فتوری در اتیان بر احکام
شرعیه از نتائج و ثمرات آن است از احوال و مواجید که بباطن تعلق دارد خود چه گوید و اگر
اثری از احوال با وجود آزار پیر باقی ماند از استدراج باید شمرد که آخر بخرابی خواهد کشید
و غیر از ضرر نتیجه نخواهد داد والسلام علی من اتبع الهدیٰ انتهیٰ کذا فی فصل الخطاب و در شرعه
آورده است که حق اُستاد مقدم است بر حق مادر و پدر و جمیع مسلمین در حدیث آمده است
التلمیذ عبد لا یعتق الا بالموت یعنی شاگرد بنده است آزاد نمیشود مگر بمرگ انتهیٰ قال من
العظماء الطریقة قدس الله اسرارهم ان المُرید اذا اراد ان یخرج لحاجة ضروریة یجد الشیخ
مکانه فانه یحضر الباب ویتوجه لقلبه فیستأذن من روحانیة الشیخ حتی لا یثقل فی خروجه بل
یقع فی ذلک من طریق المتابعة فان للمتابعة تاثیرا عظیما قال فی التاویلات النجمیة فیه اشارة
الی ان المرید الصادق من یکون مستسلما لتصرفات شیخه و ان لا یتنفس الا باذن شیخه ومن خالف

شیخه فی نفسه سرا او جهراً الا لیشم رائحة الصدق وسیره غیر سریع وان بدر منه شئی من ذلک
فعلیه بسرعة الاعتذار والافصاح عما حصل منه من المخالفة والخیانة لیهدیه شیخه الی ما فیه
کفارة جرمه ویلتزم فی العزامة بما یحکم به علیه واذا رجع المرید الی الله والی شیخه بالصدق
وجب علی شیخه جبراناً لتقصیره بهمته فان المریدین عیال علی الشیوخ فرض علیهم ان ینفقوا
علیها من قوة اموالهم بما یکون جبراناً لتقصیرهم انتهی فعلی المریدین ان یوافقوا مشائخهم فی
جمیع الاحوال وان لا یستبدوا بآرائهم فی امور الشریعة والطریقة وان لا یخالفوهم بالاستبداد
بالخروج من عندهم الی السفر والحضر والمجاهدة والریاضة انتهی کذا فی تفسیر روح البیان فی
آخر سورة النور مطلب و مقصد از تفسیر روح البیان و فصل الخطاب آنست که خادمان
آستان فیض نشان امام الزمان و قطب الدوران غیاث الاسلام والمسلمین مجدد الدین
قدوة العارفین سالک کامل عارف مکمل مخزن اسرار وحضور مولینا حضرت شیخ
عبد الغفور رحمه الله الشکور المعروف بابو البرکات جامع الکرامات مستجمع الحسنات
حضرت آخوند صاحب صوات علیه الرحمة والتحیات را مخفی نماند بر حکمی که حضرت مولینا در وقت
خود کرده اند برای مایان سند است موافق عبارت تفسیر روح البیان و فصل الخطاب و ایشان
هم بادشاه ظاهری بودند فی معدن الکنز فی باب العیدین من النوادر بادشاهی را تقلید
خلیفه شرط نیست اگر کسی اهل ولایت را که والی ندارد در ضبط خود آرد ومیان ایشان بادشاهی
راند و عدل و انصاف نمودن گیرد سلطان گردد و فی الخانیة ولو مات الخلیفة وله امراء وولاة
علی الاشیاء من امور المسلمین کان لهم اقامة الجمعة لانهم اقیموا الامور المسلمین وکانوا علی حالهم مالم
یعزلوا کذا فی خزانة الروایات سوال بر مدعیان اشاره کنندگان در نماز که طعن بر اکابران
دین کنند و فقیهان را و کتب فقه را گویند که این ها ازین مسئله در غفلت بوده اند و تحقیق را
گذاشته اند بر چند وجوه است اول احادیث شریف را بکتاب الله موافق کردن هست چنانچه
در اصول فقه و فصول است فصل فی اقسام خبر الرسول علیه السلام بمنزلة الکتاب فی حق

لزوم العلم والعمل به فان من اطاعه فقد اطاع الله لقوله تعالی وَمَا يَنطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ تمام انتهی کذا فی الفصول اما القسم الاول فلقوله علیه السلام تکثر لکم الاحادیث من بعدی فاذا روی لکم عنی حدیث فاعرضوه علی کتاب الله فما وافق کتاب الله فاقبلوه وما خالف فردوه فدل هذا الحدیث علی ان کل حدیث یخالف کتاب الله تعالی فانه لیس بحدیث الرسول علیه السلام وانما هو مفتری وکذلک کل احادیث یعارض دلیلا اقوی منه فانه منقطع عنه علیه الصلوة والسلام لان الادلة الشرعیة لا یناقض بعضها وانما التناقض من الجهل المحض کذا فی التوضیح دویم مسائل کتب فقه را با کتب اصول موافق باید کرد سیوم کتب فقه را از متون وشروح تمیز باید کرد چهارم نزد متون شروح متروک است چنانچه کنز الدقائق وقدوری وتنویر الابصار ووقایة الروایة وهدایه پنجم فرق در قال وعنده وعن هست قال گفته حضرت امام اعظم است رحمة الله علیه وعنده مذهب حضرت امام اعظم است وعن روایت است چنانچه در شرح وقایه آورده است جار عن علمائنا وشیخ الاسلام بر شرح وقایه آورده است لکن قال فی المضمرات والوالجی والخلاصة والفتوی علی انه لا یشیر ششم روایت سه قسم است بلکه نزد بعض هفده قسم است هفتم تاریخ فعل سابه را بیان فرمایند هشتم چیندت آنحضرت صلی الله علیه وسلم کرده اند نهم فعل آخر کدام است دهم مروی از خلفای راشدین رضی الله عنهم نیست یازدهم روایت از عبد الله بن مسعود رضی الله عنهما نیست دوازدهم حدیث سکون بکتاب الله موافق است سیزدهم روی انگشتان سوی قبله دارد چهاردهم وقتیکه تردید آید میان سنت زوائد وبدعت ترجیح جانب بدعت است پانزدهم جمع شود امر ونهی ترجیح نهی است شانزدهم خیر وشر هر دو مساوی باشند مختار شر است هفدهم حکم حدیث مضطرب توقف است هژدهم لفظا ولی کدام است خالی از معارض یا مع المعارض نوزدهم فعل مختار کدام است

محمد محی الدین القادری الحنفی النعوری عفا الله عنه ولوالدیه وعن جمیع المسلمین آمین یا رب العالمین تمام شد بتاریخ ۱۵ ماه رمضان المبارک ۱۳۰۱ من ید محمد یعقوب